

פרק דוגמא
לחג הפסח תשפ"ד

היציאה ממצרים

סיפור הולדתה של האומה היודעת את ה'

יריעה היסטורית

היציאה ממצרים

סיפור הולדתה של האומה היודעת את ה'

ערוך על פי פסוקי התנ"ך, דברי חז"ל
ומפרשי הפשט

יריעה היסטורית

דבר אל הקורא

יריעה זו נכתבה כהצעה לסיפור ההיסטוריה של יציאת מצרים, מתוך הבנה כי אופן מעשה המצווה חופף בקשר מסוים לענין ידיעת קורות העבר, עליה נאמר (דברים לב, ז) "זכור ימות עולם, בינו שנות דור ודור".

כל הנתונים המשמעותיים שבסיפור, גדולים כקטנים, נלקח מהבנת המקראות - בדרך כלל על פי המפרשים המקובלים - או מדברי חז"ל במדרשיהם ובתלמוד. כמעט ולא נעשה שימוש בידיעות מחקר חיצוניות, אלא במקרים שוליים ביותר, או כנתינת טעם לרקע ותו לא.

לעיתים קרובות נבחר פירוש אחד מתוך שניים חלוקים, או יותר. כמובן לא בדרך של הכרעה בלימוד התורה, כי אם לצורך סיפור האירועים, בדרך שבה סבר הכותב כי יוקל יותר לקרבו אל שכלו. הדבר צוין על מקומו בהערות הסיום. מקוצר הזמן לא נערכו המקורות בהערות הסיום כדבעי, ואת הקורא הסליחה.

ההקדמה אינה חלק מהסיפור עצמו, וניתן לדלג עליה. בעיקר היא נועדה להעמיד שלושה היבטים חשובים, שיכולים לשמש רקע לסיפור ההיסטורי:
א. לנסות לעמוד על טיב המושגים המוכרים מהעבר כגון אלילות, קורבנות, כשפים, וכיו"ב, ולהבין מעט את המעמד שלהם בדורות ההם. כיצד אז הם היו כל כך מרכזיים, או, האם העידן שלנו הוא שנסוג לאחור?

ב. לתאר את הניגודיות הקוטבית בין אלילות ארץ מצרים לבין אמונת הייחוד - דתו של אברהם אבינו, כפי שהיא ניבטת מהתורה לאורך ספר בראשית.

ג. לשרטט כמה קווים מרכזיים במאפייניה של אמונת הייחוד, כרקע כללי להבנת קורותיה של האומה ותפקידיה בראי התורה והמצוות.

כל הנכתב כאן מהווה הצעה בלבד, לקרב את סיפור יציאת מצרים אל הלב המצוי היום לפיכך הערות והארות, תובנות וביקורות, מכל סוג שהוא
הן בפרק זה והן בפרקים אחרים
יתקבלו בהערכה ובהודאה מעומק הלב
לקיים מה שנאמר (משלי יא, יד) "ותשועה ברוב יועץ"

דוא"ל: theexodusfromegypt@gmail.com

הקדמה

עורק החיים של מצרים מאז ועד היום הלוא הוא הנילוס. מלבד היותו מקור המים היחיד למדינת הענק, הן לשתייה והן להשקיה, הוא אחראי גם על מקור הגידולים החקלאיים עצמם.

הנהר, שתחילתו אי שם בדרומה של יבשת אפריקה, מוזן במקורותיו על ידי אלפי פלגים ואפיקים גדולים וקטנים. כל אלה מתכנסים יחד לערוץ רחב ומרשים, הזורם לאורך עצום של כ-6,600 קילומטרים – הנהר הארוך בעולם, גם כיום. בתחומי מצרים עצמה עושה הנהר דרך ארוכה מדרום לצפון במורדותיה של מצרים העליונה, עד שנשפך אל הפיצול הענק המכונה "הדלתה של הנילוס". שם הוא נחלק לשתי זרועות עיקריות ההולכות אל הים התיכון, מביאות עמן כמויות אדירות של אדמות סחף שבמרוצת הדורות הגדילו את שטח היבשה המצרית באופן ניכר.

כיום מוכרים בדלתת הנילוס רק שני הענפים החיצוניים היוצרים את מצרים התחתונה, אבל בהיסטוריה העתיקה ידוע על לפחות שבע הסתעפויות שיוצאות מתחילת הפיצול בדרכן אל הים. על כל זאת יש להוסיף רשת עצומה של ענפים המתפצלים בכל רחבי העמק, רובה הגדול נולד כתוצאה טבעית משינויי הזרמים ועוצמתם סביב מעגל השנה.

בכל שנה עם תחילת הקיץ עולים מימי הנהר על גדותיו, השפעה ישירה של העונה הגשומה במקורות הנילוס הטרופיים שבדרום אפריקה. מנהג זה של הנהר המשיך להתמיד בכל הדורות, עד לעת האחרונה בשנת ה'תשל"א כאשר נחנך הסכר הגדול באסוואן והמים נקוו באגם נאצר שמדרום לו. אגב יצוין, כי לדעת מומחים רבים ההשלכות האקולוגיות של המהלך עדיין לא התבררו עד תומן; ביניהן ניתן למנות אפילו את דילול הדגה בחופי ארץ ישראל עקב התמעטות חומרי המזון שהיה הנילוס מזרים אל הים.

כבר בתקופה ההיא השתרע קו החוף של מצרים התחתונה לאורך יותר ממאתיים קילומטרים, כמעט זהה לאורכה של כל אחת מהזרועות החובקות אותה ממזרח וממערב. הים התיכון היה מכונה בפי האנשים בשם הסתמי "הים הגדול", אולי גם מהסיבה הפשוטה ששום אוקיינוס אחר לא היה מוכר. מוצא נוסף לים נמצא למזרח הארץ, שם נפרס קו החוף של מפרץ סואץ גם הוא על פני מאות קילומטרים, אך רובם המוחלט תוחמים אזור מדברי ויבש שאינו מתאים להתיישבות. ים זה קיבל את השם ים סוף, אולי על שם שפע האלמוגים וגידולי הים שהתברך בהם, כמו גם קני הסוף השכיחים על גדות המים שבכל רחבי הארץ.¹

המרחבים שבדלתה התחתונה יחד עם העמק שעוטף את מורד הנהר במצרים העליונה, היוו את פסגת השאיפות של כל התיישבות אנושית. הארץ הציעה קרקע מישורית, אקלים יציב תמיד, קו חוף באורך עצום וגם אדמה פורייה ועשירה. בתום ההצפה העונתית הותירו אחריהן שלוחות הנילוס סחופת רבה ומדושנת באיכות גבוהה שאין לה תחליף.

אבל גולת הכותרת הייתה קשורה למים החקלאיים – הארץ ישבה על רצף אדיר של פלגים ויאורים שהיו פזורים באלפיהם בכל נקודה במצרים. העבודות בעונת הזריעה וההשקיה באדמת מצרים לא הצריכו אפילו חלק קטן מהמאמצים הדרושים בשאר הארצות, שהסתכמו כמעט כולן באזור המכונה היום "המזרח התיכון". בכל פינה אפשר היה לסלול חיבור ישיר לאחד מיובליו של הנילוס, וכך אכן היה. החקלאות על גדות הנהר עצמו הייתה בעיקרה מגידולי פשתן, שמעו של הפשתן המצרי התפרסם בכל קצוי תבל באיכותו המיוחדת, והוא זה שגם הקנה לנילוס את השם "פִּישוֹן" בו הוא נזכר בספר בראשית. אולם ההצפות העונתיות ומערכת ההולכות הענפה של מי היאור אפשרו מחזור של שנה אגרונומית מלאה בכל רחבי הארץ.

ארץ הנילוס הייתה אם כן ליהלום שבכתר. היא שמרה על המקום הראשון מאז ומקדם, כאשר אזכור לכך ישנו כבר מימי נדודיו של אברהם בארץ כנען, 300 שנה לפני ירידת צאצאיו למצרים. שם מסופר בתורה אודות לוט בן אחיו, שבחר להתיישב בכיכר הירדן לאחר שהשקיף עליה ונראתה לו כמשתווה לארץ מצרים, "כִּי כָּלָה מִשְׁקָהּ". במובן זה הייתה ארץ הנילוס עדיפה בעיניו על פני כנען, שעם היותה מובחרת באיכות אדמותיה הרבה יותר ממצרים היא נשענת על מי גשמים בלבד, מה שמונע ביטחון חקלאי רציף.²

הדייג היה גם הוא מהתחומים המשגשגים במדינה הודות לנהר המסועף, מה שתרם לרמת חיים מפנקת ונהנתנית בקרב תושבי מצרים. מערכת תעלות נמתחה ממרכזי היאור הגדולים אל תוך הערים, ויצרו נגישות למים זורמים כמעט עד פתח הבית. בכל מקום היו בריכות טבע לרוב ופינות יפהפיות ששקקו צמחייה בכל ימות השנה.

שלוחותיו רחבות הידיים של הנהר היוו נתיבי שייט מעולים, ואפשרו תחבורה יעילה בין המחוזות הרבים לרבות יציאה אל הים הפתוח. נמלים ומעגנים הוקמו לחופי הנהר, והם שימשו כמרכזי תובלה מעיר לעיר בקלות ובמהירות.

גאוותה של מצרים נשענה כל כולה על נהר הנילוס, היאור. הכל התחיל ממנו ונגמר בו, והוא היה זה שהכתיב את עוצמתה התרבותית, הכלכלית והגיאופוליטית. ואכן שמעה של הממלכה המצרית יצא ברחבי תבל כמעצמת-על יחידה.

מעמדו המרכזי שקנה לו היאור בחיי המצרים, הפך אותו באופן טבעי לאליל נערץ. עונת ההצפות הייתה נחשבת במצרים העתיקה לעונה של ריצוי נשגב לפני היאור, שהואיל בחסדו לחונן את פני הסוגדים לו ולהשפיע עליהם ברכה וכל טוב. לפיכך מידי שנה נחוגה העונה בפולחן של קדושה, בין היתר על ידי קורבנות ומנחות שהוקרבו אליו.

אך הנילוס, למרות מעמדו העליון, לא היה היחיד. דברי ימיה של מצרים העתיקה מגוללים רצף ארוך של השתעבדות תיאולוגית, שכללה לתקופותיה שלל ישויות אלוהיות מכל הבא ליד. לכל ישות כזו, והיא יכלה להיות כוכב לכת, תופעה או עצם, הייתה מערכת פולחן וחוקים משל עצמה, והיא התנהלה בעזרת כוהני דת, חכמים, מכשפים וחרטומים. לפי חוקרים רבים, בחלק מהתקופות הכיל הפנתיאון במצרים יותר מ-2000 אלים, סדורים על עריהם ועל מושבותם. על אחדים מהם עוד יסופר בהמשך. במקרים אחרים אוחדו כמה אלים כאלה לכדי שיטה אחת בהיררכיה סדורה, כשכל אחד מהם מופקד על תחום אחר. לעתים גם היו האלילים מוכרזים ומוטלים בכפייה על ידי השלטון, שהחלטותיו היו מתקבלות פה אחד כמובן – הפה של פרעה. אבל באופן כללי ניתן לומר שהאמונה המיסטית הייתה מקובלת ברצון ובלב שלם על תושבי מצרים, וכאשר הכוח לאכוף את עבודתה על ההמון נתון לחלוטין ביד המלך, לא הייתה כל התנגדות להגמוניה האלילית.

כיום נדרש מעט מאמץ חשיבתי כדי להבין שעבודת האלילים לא הייתה נחלתו הבלעדית של העם המצרי, גם אם הוא היה הסמל שלה. תרבות העולם העתיק לא מנעה שגשוג של דעות מעין אלה. נהפוך הוא, הן יכלו לפרוח בקרב נבערים ומשכילים, ללא הבדל גזע, מין או גיל, במרחב הציבורי והפרטי כאחד.

אלפי שנים טרם התפתחות המדע והשתלטותו על דרכי החשיבה, חשה האנושות כולה מגומדת לנוכח פלאי העולם ואיתניו, ולא התיימרה להכיל באופן רציונאלי את התנהלותו של הטבע כחוקים סדורים. אילו סיפרת לאזרח במצרים העתיקה שמימי

הנילוס באים מהארצות הדרומיות שמעבר למדבר, וכי מקור ההצפות העונתיות בגשמים שביערות הטרופיים שלהן, סביר להניח שהוא היה פורץ בצחוק גדול. האפשרות לקיום טבעי אחרי המדבר האינסופי נשמעת כהזיה בדיונית. אך מעבר לכך: האם בשביל ספקנויות שכאלה שווה לוותר על המשמעות העמוקה שהאמונה הנאצלת מספקת לחבריה?

בחיי קדם, עבודת פולחן דתית הייתה ארכיטיפ מוגמר במארג האנושי. רדיפתו של האדם לא הייתה אחרי התענוגות או החופש, כי אם אחרי השגת הריצוי השמיימי וטוהר הנפש הרוחני. הדבר היקר לו מכל היה יחס של דביקות בכוח בלתי מוגבל, זיקה אל מה שמעבר לטבע. רק זה מילא אותו אושר או סיפוק נפשי. אמנם לא תמיד נבע הדבר מאידיאלים ועקרונות, אבל תמיד ערך המושגים הוכתב על פי קירבתם אל חלקי הנפש הדקים יותר.

היה זה עולם שדיבר. בחלל האויר הדהדה ללא הרף הדרישה התיאולוגית. השאלות הבסיסיות על מהותם של היקום, של החיים ושל כוח הבחירה, שכעבור אלפי שנים כוסו בתיאוריות מדעיות כדי לנער אותן מכל תוכן אל ידי המקרה, נחשבו אז למינימום הנדרש על מנת להגיע אל האקסיומה הפשוטה, בדבר קיומם של מציאויות וכוחות על-טבעיים. כתוצאה מכך הצורך להתרצות לפנייהן היה ברור ללא עוררין, וגם נוכח בחיי היום יום. אצל המשכילים הצורך הזה הכיל משמעות, ואצל הפשוטים והנבערים הוא התקיים במעגל הרחב יותר, בחתירה למציאת חן בעיני הכוחות המיטיבים ובהימלטות מציפורני הכוחות המריעים, וכן הלאה כיד הדמיון. אבל החיבור כשלעצמו יצר מבט מהותי ומשמעוטי על המציאות, על הטבע ועל החיים. את המבט הזה ניתן להמשיל להסתכלות במרחב מואר. האור, גם אם כוזב ומתעתע, מאפשר לדמיון תפיסה בהירה ומדויקת של העצמים בעזרת ראייה, לעומת תפיסתו החיצונית והמעורפלת של עיוור הנעזר רק בחוש המישוש.

אחד הכלים המשמעותיים בארסנל של עבודת האלילים ההיסטורית, היה תעשיית הכישוף. במקורות הפרשניים קיימות שתי דעות עיקריות אודות התופעה. יש המבטלים כל תועלת או בסיס אמיתי לכוחות שבהם, ומייחסים את האיסור שהטילה עליהם התורה ל"חוקות הגויים" – אמצעי הטעיה לעבודת אלילים שכוהניהם עשו בהם שימוש אצל המון העם. דעה מוסכמת יותר נותנת מקום לסדרים טבעיים הקיימים באופן סמוי ורוחני בבריאה, אותם הצליחו בעולם הקדום להפעיל באמצעות לחשים ומעשי מיסטיקה. לשיטה זו, עצם עשיית הכישוף היא מעשה שיכול להתפרש כעבודת אלילות, שביסודה מאמין המכשף – או השואלו – שהוא נתון תחת הנהגת כוחות עצמאיים, בעוד שכמובן אינם אלא נבראים.³

ניהול תקשורת תגובתית עם כוחות שכאלה, יובן ויתכן רק באטמוספירה ההיא של חיים רוחניים ומאגיים. לעומת הכישופים ומעשי השדים, האמונה בדברי החלומות המשיכה להיות קרובה יותר לזמנינו אנו, למרות שייכותה גם היא לאותה אטמוספירה. כך גם האצטגנינות, היא יכולת צפיית העתידות בכוכבים ובמזלות, ויכולת הדיבור המיסטית, ברכות וקללות. כל אלה פעלו בימי קדם באפקטיביות רבה, הרבה מעבר למה שנוכל לקלוט בעידן המודרני, עקב התגשמות החלל התודעתי בקרב בני האדם. בני העולם איבדו את יכולת ההתקשרות עם הכוחות הרוחניים הנסתרים.

כוחם של הכשפים היה מוגבל מאוד, לא כפי המקובל לפגוש בספרות הפנטזיה. הם נמוגו במגע עם מים, ולא פעלו אלא תוך מגע עם הקרקע. תחום עיסוק נוסף, רחב ביותר, היה למכשפים עם ניחושי העתידות, עד כדי שכל סוג ומין קבע לו תחום התמחות עצמאי. כך צצו להם הקסם, העינון, האוב, הידעוני ועוד היד נטויה.

כמעט כולם היו מוגבלים לעתידות קרובות ורק בתנאים מסוימים, אך אלה כבר מאפשרים מרחב תמרון למומחיות ומיומנות. במצרים, שהייתה מוצלחת במיוחד בתחום האלילות, המכשפים היו מומחים בעלי שם עולמי, והם יכלו לעשות כמעט כל העולה על רוחם, בשמם של המסוימים מבין אלילי הפנתיאון שביקרום הם חפצו. כמוכן שלבית המלוכה, שהיה "קדוש" מצד עצמו ומעוגן היטב באלילות הכללית, הייתה הגישה החופשית אל כישופים בדרג הבכיר והעליון ביותר. לכשפים המצריים היה מעמד-על של אמונות אלוהית, המייצגת ואופפת את העבודה אל האלים. חכמי התלמוד המשילו את טיבם של הכשפים בעולם העתיק לעשרה קבין, שמתוכם תשעה נשפכו לארץ מצרים לבדה.⁴

ימיו של הצורך האנושי בפולחן מעשי לפני ישות אלוהית בעיניו, הם כימי הציוויליזציה האנושית עצמה. הוא היה נחשב מראשית היקום לאחד מצרכי האדם והחשוב שבהם, וכלל בין השאר קורבנות ומנחות שהוקרבו על מזבח או מצבה, כפי שמתואר במעשיהם של קין והבל. מנחות אלה היו אמנם עבודה לפני הבורא, אבל יש בהם כדי להמחיש את החיבור העמוק משחר האנושות לרעיון הקורבנות.

גם ביחס אל הקורבנות שימשו שני הרבדים שבחברה האנושית, זה לפני זה: המון העם ראו באותן הקטרות סוג של מחוות נתינה אל הפסלים, או השקטת זעמם של האלים לבל יפערו עליהם את מלתעות השאול. אך הנכבדים ואנשי הרוח ידעו שהעבודה הזו מועילה אף יותר לאדם העובד, שיכול לתת מעצמו משהו לפני העליון, הנאצל. הם חשו היטב את האהבה והקשר הפנימי שמתבטא בפעולות הללו, והרגישו

כי הן מצליחות לגשר על הפער האינסופי. אך אלה כמו אלה, חוו היטב במעשי הפולחן את התרוממות הנפש והשלמותה. כשהעיסוק הגשמי מתרכז במושגים שלמעלה ממנו, האדם מושפע, מתעלה, ומתקדם אל שלימות נשגבת יותר.

כך התנהלה האנושות אלפי שנים. הפגאניות מרובת האלילים הובילה את ההיסטוריה בתחום כמעט אלפיים שנה, ומאוחר יותר מציאות החיים הזו אפיינה גם את הדתות האוניברסליות. אך כאן אנו מגיעים לניתוק המודרני מאותה אטמוספירה. עם הדורות הלכו ונחלשו הרגשות העמוקים של האדם, ומיתרי הנפש העדינים קהו אט אט, עד שהתנוונו כליל. בערך בתחילת האלף החמישי לבריאה נמוג הפולחן הדתי מכל התרבויות האנושיות, ללא קשר לשאלת זהות הנעבד. התהליך היה זה שבמידה רבה פתח את הדלת בפני השיטה המדעית, שהתחילה כפילוסופיה ביוון העתיקה כמה מאות שנים קודם לכן, והרבה לפני שסיפקה הישגים מקצועיים. החשיבה המדעית ירשה את מקומם של חיי הרוח, תוך שהיא דוחפת ומעמיקה את הניתוק עוד ועוד. כך התקבע המדע בעולמנו עד שהפך לחזות הכל.

הורתה ולידתה של הפילוסופיה היוונית בחטא הגאווה וגסות הרוח. היא רוממה את המדע אל על, ובכך החשיכה בעצם את החשיבה האנושית, מפני ששללה לחלוטין את האמונה בכוחות בלתי מורגשים. היא הדגישה כי כל הנחה נדרשת להיות מדעית וברת הוכחה, ורק באופן זה נמדד ערכה. לאוזניו של עובד האלילים הקדום היה הדבר משונה עד מאוד. בשבילו, השאלה "מי אמר שלנילוס יש כוח אלוהי?" כמוה כפקפוק בהנחה שיש להתפעל מיצירת אמנות פלונית יותר מחברתה, או להעדיף ניגון מסוים על פני רעהו. עיקרן של האמונה ושל העבודה המיסטית הוא חיבור רגשי להתכופפות בפני רצונו הנאצל של הבלתי מוגבל, וההזדהות עם הפולחן היא המשמעות. המודרניות רואה את התקופה הקדומה כפרימיטיבית ופראית, בעוד שזו הייתה רואה בתרבות החדשה ריקנות ושיממון מוחלטים.⁵

האם השינוי מבורך? האם מדובר בנסיגה או בדהירה קדימה? כמו בכל מהפך מרחיק לכת התשובה מורכבת. אם האדם הקמאי היה בוחר את דרכו מבין שלל תעתועי ראייה כוזבים וחוצב לו בורות נשברים, הרי שלאיש המודרני קשה מאוד ליפול בפח שכזה. אך מנגד, בימי קדם היו בני האדם מסתנוורים באור הבוהק ללא יכולת להתעלם, בעוד שבתקופה החדשה מבקשי האמונה נאלצים לגשש באפילה בין הוכחות להפרכות. במבחן של אמת ושקר מדובר כמובן בניצחון, אך מההיבטים של מעלת האדם, הכרת מקומו, הבנת מעמקי הנפש ובעיקר מהמוסר הבסיסי – נכון יותר לפרש את המהפך כהתרסקות אל התהום.

כך או כך, מפעים להבין שדת אחת ויחידה התקיימה בשני הקצוות האלה של ההיסטוריה האנושית, ובשתי התקופות כאחד היא השתלבה בטבעיות באופן מרשים.

כאז כן היום, היא הייתה ונשארה בטוחה בצביונה המקורי ורלוונטית הן לאדם הקדום והן למודרני.

יותר מ-1500 שנים לפני שיצאה התפיסה האריסטוטלית מבית מדרשה של יוון העתיקה, כבר פרצה אל ההיסטוריה התפיסה הנכוחה שהייתה להתפתחות המשמעותית ביותר בדברי ימי העולם – הולדתו של המונותאיזם. באור כשדים שבחבל מסופוטמיה גילה אברהם (א'תקמ"ח-ב'קכ"ג) את בורא העולם. הוא זכה בהישג הכביר מכוח דרכי חקירה רציונאליות לחלוטין, אך אלה דרשו תכונות שכפי המסופר הפילוסופים היוונים לא הסכימו אליהן: דבקות עילאית במטרה, תעצומות נפש ארוכות שנים, יחד עם נכונות מוחלטת ללכת עם האמת האחת בכל מחיר. עוד הסוף, ועד בכלל.

בו בזמן שהשיג בשכלו הכרה ברורה במציאות הבורא, גזר אברהם את ערכי המוסר היוצאים מהגילוי העצום. הוא מצא בדרכיו של בורא העולם חסד, צדק ומשפט, שהם מאפייני ההטבה הצרופה, סיבת ההתהוות. מכאן הוא יצא אל הגדול שבמפעלי החיים, ייסודה של דת הייחוד. הוא ניסח את עקרונות האמונה ואת היסוד הבסיסי שהוא יחיד ואין עוד מלבדו, והשקיע כוחות עצומים בפרסום האמת לכלל האנושות.

דיעת הבורא נכחה בעולם כבר בעת הבריאה כשהאדם הראשון התנבא והשיג את ציווי בוראו, אך מאז זמנו של נכדו אָנֹשׁ (רל"ה-א'ק"ל), החלו תנועות האלילות לצבור תאוצה גדולה בקרב בני האדם, שכאמור חיפשו תמיד את הסיפוק הרוחני שבהתרצות לפני הכוח הבלתי טבעי. אמונת הייחוד איבדה בהדרגה מהירה את הפרהסיה הראויה לה. ההידרדרות המוסרית שחלה כתוצאה מכך הלכה והחריפה עד המבול, שהתרחש בשנת א'תרנ"ו. לאחר המבול היא נשארה אצל מתי מעט בכל דור, שהמפורסמים שבהם היו שֵׁם (א'תקנ"ח-ב'קנ"ח) בנו הגדול של נח, וְעֵבֶר (א'תשכ"ג-ב'קפ"ז) שהיה דור רביעי לשם. מלבד אלה האמונה האמיתית הייתה נדירה מאוד, עבודת האלילים רק השרישה והעמיקה יותר ויותר, והקיפה את כל אנשי הדור לרבות את תָּרַח (א'תתע"ח-ב'פ"ג) אביו של אברהם וכל משפחתו.⁶

האמונה המייחדת את הבורא עשתה את דרכה אולי בצעדים מדודים, אך מהירים מאוד במונחים היסטוריים. היא התפשטה מאז שנותיו המוקדמות של אברהם בשלהי המאה העשרים ליצירה, כך שהאלף השלישי הביא עמו לאנושות אור בקצה המנהרה. בתחילה הורגשה התנופה בעיקר ברחבי מסופוטמיה מולדתו, שם היא נשאה אופי פולמוסי שהצליח לעורר כנגדו עימותים תוקפניים מצד אנשי הדת, ואחר כך

כשהתיישב בחרן עם אביו ואחיו כבר רשמה חיזוק משמעותי, שנכתב באזכור קטן בתורה אודות "הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר עָשׂוּ בְּחָרָן". לאמור, אנשים רבים נלוו אליו והיו לתלמידיו ולמפיצי הגותו.⁷

בחרן באה נקודת המפנה. הבורא התגלה אל אברהם⁸ וציווהו לנתק את התקשרותו עם מולדתו ובית אביו ולצאת אל ארץ אחרת, לפי התגלות נוספת שעתידה להיות לו. בנבואה זו הובטח אברהם בברכות רבות מאת ה', אך בעיקר ידע בנבואתו שהוא עתיד להעמיד אומה גדולה מצאצאיו שתישא על במת ההיסטוריה את היסודות שהניח ותממש את תכלית הבריאה כולה, בגילוי מלכות הבורא וההנכחה שלה בעולם. היה זה הצעד הראשון בתהליך ההתהוות של עם ישראל, אבל מכאן ועד הצעד הבא נכונה לאברהם דרך ארוכה ורצופת ניסיונות קשים, שנועדו לרומם ולזקק את מפעל החיים שלו מכל שמץ של מניעים זרים.

בשנת ב'כ"ג יצא אברהם מחרן עם אשתו וקבוצת חניכיו, ופתחו במסע ארוך – יותר מ-700 קילומטר, שהתארך עוד יותר בגלל התעקשותו להתהלך מעיר לעיר ולפרסם את ידיעת הבורא. כאשר הגיע לארץ כנען התנבא כי בארץ זו עתידה לקום מדינתה של האומה שתצא מחלציו, ובה יהיה מקום השראת שכינת הבורא בעולם האנושי. לאור זאת הבין אברהם כי עליו לקבוע שם את פעילותו, שהתבטאה בעיקר בהקמת מרכזים רוחניים ללימוד האמונה ודרכי הבורא. גם בארץ כנען הוא המשיך להתהלך לארכה ולרחבה, חדור בלהט השליחות להשפיע את שיטתו על הזולת, והתיישב לסירוגין בחברון ובבאר שבע. בכל המסעות האלה הוא העמיד חכמים וסופרים לרוב, שהתאמצו להעביר הלאה את אור האמת בכל עיר ועיר. הפצת האמונה התרכזת והתפתחה בחבל ארץ זה בשתי המאות הבאות, עד הירידה למצרים בשנת ב'רל"ח.

השלב השני בהתהוות העם היהודי הגיע רק בשנת ב'מ"ח, כשנולד יצחק במלאת לו מאה שנים. אבל עוד קודם לכן כרת הבורא שתי בריתות קיימא עם אברהם, אודות נתינת הארץ לאומה העברית שתצא מחלציו. הראשונה הייתה "ברית בין הבתרים". אברהם השיג בתרדמתו את מעשה כריתת הברית מצד האלוקים, על ידי מחזה נשגב שבו עברו תנור עשן ולפיד אש בין בתרי הבהמות שהצטוו להכין לשם כך. במדרשי חז"ל התגלעה מחלוקת בקשר לתיארוך האירוע, כששיטה אחת אומרת שהוא היה בסביבות שנות ה-80 לאברהם, וגישה אחרת מקדימה אותה לשנת ב'י"ח כשהיה אברהם בן 70, כלומר שחמש שנים לפני יציאתו מחרן כבר ביקר בכנען ושם חזה את

⁷ הערה חשובה: אין במסגרת זו המקום לבאר את מושג "הנבואה", והדבר נוגע ליסודות עמוקים ורגישים מאוד מאיסור ההגשמה ח"ו, כל האמור סביב ענין זה הוא בשפת התורה ללא התיימרות להכיל את עומקו כאן.

הברית. במסגרת הנבואה נאמר לו שעתיד לבוא על זרעו עתיד מר בארץ מצרים, והוא הובטח כי בתום הגלות יצאו משם ברכוש גדול אל הארץ שבה הוא התגורר כעת.⁸

בגיל 99 נכרתה עמו הברית השנייה, היא ברית המילה. אז הובטח שהארץ תהיה נחלה לזרעו לאחוזת עולם, שאף אם יגלו ממנה ישובו לארצם בתום הגלות וינחלוה.

הגם שאמונת הייחוד מאפשרת ומאדירה את עבודת הקורבנות לפני האלוקים, היא נבדלת כמובן מהפגאניות בכך שאינה מותירה מקום לריבוי כוחות כלל, אלא מייחסת את כל הגורמים במציאות לסיבת כל הסיבות – בורא העולם. הנקודה הקריטית הזו מכריחה לאפיין את עבודת הקורבנות היהודית בהיפוך גמור לזו הפגאנית. הקורבן לא מוקרב לפני ה' כנתינה עבורו, אף לא סמלית, אלא היא ביטוי מעשי של רגשות האדם כלפי הבורא, היצור לפני יוצרו. לפיכך החמירה התורה בכל סטייה קלה מהלכות הקורבן כאילו היא משתייכת לעבודת אלילים.

מהצד השני של המטבע, מוסכם כי המונותאיזם הוא שמאפשר בעצם את החקירה וההסתמכות על ניסיון המדע, כי רק לשיטתו יש תכנון אחיד לכל חוקי היקום. אבל בה בעת היהדות מכריחה נחרצות את האמונה בבורא כבלתי מוגבל, ומבטלת את פילוסופיית יוון החשוכה שדורשת מוחשיות אנושית לכל ישות קיימת. עיקרון ברור זה עמד בליבת המאבק שהיה באמצע ימי בית שני, בתקופת מלכות יוון. הניצחון היהודי העל-טבעי שהושג על היוונים במלחמת החשמונאים, נחרת בדברי הימים כנס חנוכה, ניצחון האור על החושך.

היעדרה של אמונת הייחוד מהווה חממה לגידול מעשי רשע, עוול והתפרקות מוסרית. התהליך הזה קורה לא רק כשבני אדם משתחררים לגמרי מעול של אמונה ("אתאיזם"), כי אם גם בחברה שמנכיחה עבודת אלילים דתית. שתי הסטיות הללו נותנות מקום עצמאי ומרווח לאדם, שבו הוא יכול להרגיש נינוח בקיומו כאילו הוא שם מאז ולתמיד. אפילו המאמינים באלילים בעלי כוחות יכולים עדיין לחוש בטוחים בעצמם, כי גם האל אותו הם עובדים איננו מוחלט. משכך הביקורת העצמית על מעשיהם מוגבלת מאוד, והיא כפופה למידת ההשפעה של האליל על אישיות המאמין.

לעומתם, המחזיק באמונת האמת לא ירגיש יחס עמיתי לצד הבורא המוחלט, אפילו לא בעצם חייו וחופש בחירתו. לכל היותר הוא ירגיש לפניו כיצור לפני יוצרו – כל אישיותו אינה אלא ביטוי של יוזמת הבורא להמציאו יש מאין. עמידה לפני ה' לא מותירה שום מרחב פעולה שאינו לגיטימי לפי הטוב והצדק, ערכי הבורא. זו היא יראת האלוקים שעל היעדרה הטיח אברהם באבימלך מלך פלשתים "כִּי אֶמְרָתִי, רַק אֵין יִרְאָת

אֱלֹקִים בְּמָקוֹם הַזֶּה – וַהֲרִגוּנִי עַל דְּבַר אֲשֶׁתִּי". יש לזכור כי הפלשתים היו צאצאי מצרים הקדמון, ואך טבעי הוא שקלטו אל תוכם מעט מן הזוהמה המוסרית.⁹

אך השפעה דרמטית יותר על המוסר הפנימי יש לייחס למעשי הפולחן הפגאניים. זאת משום שעבודה לכל ישות אחרת מן הברואים היא בשורשה פעולה של תן וקח – ניסיון לניצול מגבלת כוחו של אותו נעבד, גם אם מזערית, על מנת למצוא חן בעיניו ולהשיג הטבה כל שהיא. כך הפולחן האלילי מרגיל את נטיית הנפש הדקה למניפולציות, תככים וחוסר אמון. במרכז המניעים של כל הפעילות המסועפת עומד לא אחר מאשר האגו האישי, הוא ואין בלתו.

לא תיתכן עבודת פולחן המתרכזת במניעים ערכיים לחלוטין, מלבד עבודת הבורא היחיד. רק עבודה ישירה לפניו אינה עושה כל שימוש עסקי. מאחר והבורא יחיד ואינו חסר כלום מן השלימות, לפיכך מטרת הפולחן לפניו היא רק להידבק בשמו הגדול, המקדש את ערך הטוב העצמי והמוחלט, בשום פנים ואופן לא היחסי. ביטוי בולט להבחנה הזו אנו מוצאים בהגותו של הנשר הגדול, הרמב"ם, שלאורך כל כתביו בענין האיסור של עבודה זרה מדגיש מאוד כי העבודה ל"אמצעים" – פולחן לפני כוחות הטבע מתוך מטרה להתקרב אל הבורא, שאת רצונו הם מבצעים – היא עבודה זרה של ממש. הוא כורך יחדיו את העבודה הזו עם הפגאניות המוכרת, זו העובדת את הפסלים ואלילי הכזב, ואפילו מתאר כי תחילת ההיסטוריה של עבודת האלילים נולדה דווקא מתוך העבודה לאמצעים, שהיא הייתה שורש הטעות של דור אנוש.

לפי הרמב"ם, אנוש וחבריו לא פנו לעבודת גרמי השמים משום שהאמינו בכוחם העצמי, כי אם מתוך תחושת חוסר אונים: כיצד יוכלו להתרצות לפני הבורא? הרי אין מה לתת לפני השלם המוחלט. המצוקה הביאה לפתרון היצירתי, פולחן מעשי לפני השמש, הירח ושאר הגלגלים. להם יש את המעמד האמצעי, מצד אחד הם מוגבלים וברי נתינת כבוד, ומאידך הם קרובים אל הבורא והתמנו על ידו אל התפקיד המכובד שהם מבצעים. ברבות ההרגל, הידרדרו גסי השכל לאמונה בכוח עצמי של גרמי השמים. אבל מכל מקום, שורש עבודה זרה זו מביא עמו השחתה מוסרית, זהה להפליא לזו של עבודת הפסלים הנבערת.

גם אם התהליך החברתי הזה נראה סבוך מעט, הוא בפירוש איננו בלתי נראה לעין. אפשר להיווכח בו היטב בפרספקטיבה של מספרים גדולים ולאורך שנים ארוכות. על כך תוכל להעיד העובדה הגאו-סוציולוגית הבאה, ששרירה וקיימת לאורך כל הדורות עד זמנינו אנו: ככל שבמדינה נוכח ציבור גדול יותר של מאמיני המונותאיזם, לרבות מחזיקי העיוותים של הנצרות ודומותיה, כך היא רחוקה מרחק בטוח יותר מרמיסת זכויותיו של הפרט בידי השלטון. אווירת האמונה תורמת לסדר מדיני יאות, המסייע להגנה צודקת על האזרחים.

עקרונוֹתיה העמוקים של הדת העברית הצריכו במהלך הדורות חיבורים ארוכים. אולם את מורשתו המעשית של אברהם מאפינת התורה במילים מדויקות:

לְמַעַן אֲשֶׁר יֵצֵא אֶת בְּנָיו וְאֶת בֵּיתוֹ אַחֲרָיו וְשָׁמְרוּ דֶּרֶךְ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט (בראשית י"ח י"ט)

עשיית צדקה ומשפט דוקא מתוך היותם דרך ה', דרכו של הבורא הבלתי מוגבל החפץ בהטבה המוחלטת.

אברהם לא ראה בחייו את האומה שיסד בשיעור קומתה – הוא נפטר בשנת ב'קכ"ג, כשנכדו ממשיכו, יעקב, היה רק בן 15. אבל היסוד שהניח בתחתיתה, האמונה, ממשיך לשמש גם לאחר נתינת התורה ותרי"ג מצוותיה כעמוד התווך של היהדות, ואמונה בהירה ומלוטשת מהווה את שיא השלימות של עבודת ה'. הדבר מוצא לו ביטוי, על פי דברי חז"ל, במשפט קצר מנבואתו של חבקוק:¹⁰

וְצִדִּיק בְּאַמוֹנָתוֹ יִחְיֶה (חבקוק ב' ד')

כך התפתחו להן במקביל שתי האסכולות העיקריות: עבודת האלילים הקדומה שהחלה כבר בימי אנוש ולבשה במצרים את הצורה המפותחת והמשוכללת ביותר, ומנגד בארץ כנען החלה אמונת הייחוד הצעירה לכבוש את הלבבות אצל רבים שהתוודעו לאישיותו של אברהם, כמו גם דרך ספריו הרבים שנפוצו בארצות. מדובר היה בשתי שיטות הפוכות זו מזו. בארץ מצרים שגשגו הרשע והשפלות המוסרית, ובתרכות של דת הייחוד – פרח הצדק. תרכות עבודת האלילים הייתה ממוסדת וחזקה, הגם שעוולות לרוב חסו בצילה באין מפריע, אך אמונת הייחוד הצודקת הייתה עדיין חסרת מסגרת.

הניגודיות הקוטבית הזו בין שיא הקודש לשיא החול, באה לידי ביטוי כחוט השני לאורך קורותיהם של האבות המתועדות בספר בראשית, כפי שעוד יתראה.

פעם אחת בלבד ביקר אברהם במצרים, בירת האלילות העולמית. היה זה ביקור קצרצר, והוא התקיים בנסיבות טראגיות של רעב, שהתרגש על ארץ כנען. בראשית נדודיו מעבר הפרת, ובטרם הספיק להתיישב כראוי בכנען, כבר נאלצו הוא ואשתו לצאת למצרים השבעה תמיד ממימי היאור, כפליטים מפני הרעב. הביקור הזה סימל יותר מכל את החיכוך הבלתי אפשרי בין שתי התפיסות: הפגאניות מול אמונת הבורא. ההתנגשות באה בדמות לקיחת שרה אל בית המלך בעל כורחה, והיא נחשבת לאחד מעשרת הניסיונות שהתנסה אברהם, הודות לאבסורד הקיצוני שהתגלם במסע זה.

גם לידת יִשְׁמָעֵאל (ב'ל"ד-ב'קע"א) הייתה אחת מהתוצאות של שהייתו יוצאת הדופן של אברהם במצרים. בתו של פרעה, הָגָר, התרשמה באופן עילאי מאישיותם של אברהם ושרה, והחליטה להילוות אליהם בכל דרך, גם במחיר כריתה מוחלטת מבית המלוכה הפרעונית. כך נעשתה הגר לשפחתה של שרה, ובהמשך ניתנה לאברהם כפילגש וילדה ממנו את ישמעאל. כעבור שנים רבות גורש בן השפחה מנחלת אברהם, נשא אשה מצרית – ובכך חזר מעט אל שורשיו – אך לימים נודע כערבי הראשון, אבי ההתיישבות בחצי האי ערב.

משמעות הדבר יכולה לפתוח פתח לתובנה מרתקת: כל הישמעאלים יוצאי חלציו, שנפרדו ללאומים שונים תחת המאגד הערבי, הלוא המה פריו של זיווג בלתי-אפשרי; הכלאה בין שתי התפיסות הרחוקות ביותר שניתן להעלות על הדעת. זרעו של בן למשפחת אברהם המחזיקה בדת הייחוד, עם אשה מארץ מצרים – האומה המייצגת את עבודת האלילים המשוקצת וגם שקועה בה עד למעלה מראשה.

כאשר נפרדו דרכיהם של אברהם ולוט בן אחיו על רקע הריב בין הרועים, מתארים חז"ל כי לוט השיל מעליו את החיים לאור אמונת הייחוד, ופנה אל הדרך ההפוכה, זו שיוצגה והובלה בידי ממלכת מצרים – עבודת האלילים. התפרקותו של לוט מדת אברהם נרמזה בתורה, באותה נשיאת עיניים על כנר סדום ועמורה שכבר הוזכרה לעיל. בהשקפתו על ערי הכיכר ראה לוט את מה שרצה: ארץ חקלאית רוויה במים משל עצמה, שאינה נזקקת לחסדי הגשמים הנתונים בידי אדון העולם. ממש כמו ארץ מצרים הרוויה במימי הנילוס. אדמה שלווה שכזו מתוארת כמה פעמים במקרא כשאננות מסוכנת, המביאה את יושביה לביטחון מופרז, ומשם לעזיבת דרכי הבורא. כנען נבדלת מהן מאוד, בכך שהיא שעונה על מטר השמים בלבד, ואינה מניחה את יושביה לשכוח ממי שמפתח הגשמים בידיו. ארץ זו היא שייעדה הבורא לעם נחלתו, האומה היודעת את ה' ודביקה בו.¹¹

סדום הייתה אם כן "דוגמת-מיקרו" של מצרים עובדת האלילים, וגם הלכה בעקבותיה, דרך העוול והחמס הסלולה לרגלי הפגאניות כמתואר למעלה. הגמול המר מאת הבורא על עוולותיהם המוסריות של התושבים, שהיו מוקצנות בחריפות רבה, מיהר לבוא בדמות החרבתן של ערי הכיכר והפיכתן למדבר צחיח. בשנים הבאות לאחר ההפיכה התכסה האזור באגם הנרחב, המוכר עד היום בשם ים המלח.

מצרים גופא שהייתה "התפוח הגדול", הן מבחינת גן העדן החקלאי והן מצד הפולחן האלילי וההשחתה ששגשגו בה, מילאה גם היא את סאת הַרְשַׁע זה מכבר. אך

בניגוד בולט לסדרם, אצלה לא התערב ריבון העולם באופן מידי. היא בעצם חיה על זמן שאול. חובותיה הנפשעים המתינו לפירעונם שנים ארוכות, בעודם הולכים ותופחים לממדי ענק. הם היו עתידים לבוא אל הקץ שנועד להם מלכתחילה: אותה התגלות שמיימית חסרת תקדים ששינתה את פני העולם לתמיד. באירוע מכוון שבו לראשונה חדרה המגמה האלוקית בגלוי אל תוך הזירה האנושית. מאותה נקודה ואילך, באמצעות עם ישראל, תהפוך תכלית הבריאה להיות נוכחת בקביעות מעל במת העמים.

המצרים התעתדו להיענש על כל רשעם המצטבר, במכות של עברה וזעם על ידי אותות ומופתים השוברים כל כפירה זדונית, ויגיעו לשיא בד בבד עם הולדתה של האומה המייחדת את הבורא. רק אז ייסתם הגולל על אדירותה של הממלכה הגאה. משפט הצדק של האומה המצרית נועד לצאת אל הפועל דוקא באמצעות זכות תביעתו של העם העברי, שייכבש תחתיה, ובמועד שנקבע יותר מ-400 שנה קודם לכן, אותו הבטיח הבורא לאברהם בברית בין הבתרים.¹²

פרק 3

גוי בקרב גוי

את שישים ושש השנים מתום הרעב עד מותו של יוסף בב' אלפים ש"ט, אפשר היה להגדיר כאנחת רווחה אחת גדולה. לאחר גלי הרעב העצומים שפקדו את כל העולם המיושב כמעט, השכיל השלטון למנף את התנאים הנתונים ולהשתמש בהם באופן מפוכח.¹

האומה המצרית יצאה אמנם בשן ועין מהטראומה העולמית, אך מאחר וגם זה לא היה מובן מאליו, לא היה מה להלין. תושבי מצרים מצאו את עצמם מהצד השני של שנות האימה, כשהם וכל רכושם קנויים לאוצר המלוכה במחיר חייהם. אך תקווה גדולה הייתה באופן – הממלכה החזיקה כעת בעושר אדיר שקשה לדמיין, תוצאה ישירה של שנות הרעב בהם באו אנשים מכל הארצות למצרים לקנות פת לחם. האוצרות העצומים שתקופה זו הניבה לקופת המדינה היו בלתי נתפסים. מצרים ניקזה אליה כמעט את כל האמצעים הפיננסיים של העולם. אם בתום שנות הרעב היו התושבים במצרים חסרי כל לטובת הממלכה, אין ספק שנתנים זרים הידרדרו אל העוני מוקדם יותר. הם נתנו את כל אשר להם בעד נפשם, שכלל לא הייתה מובטחת להתקיים בחדש השלטון המאריך.²

ואכן במשך עשרות השנים הבאות הצליח הממשל, תחת שרביטו של יוסף, לחלץ את מצרים מהמשבר הגדול. הוא הפנה תקציבי עתק לכיסי התושבים, שבצעדים איטיים יצאו מהמצוקה הפיננסית. ברזי התקציב המשיכו גם הלאה לשפוך הון ללא הפסקה על ראשי האזרחים, ואלה הציפו אל על את האוירה הכללית, שהרקיעה שחקים. סביר להניח כי חלק מהקרקעות שהיו מוחלטות לבעלות המלך הופשרו ושוחררו לשיווק מחדש. מכל מקום, בסיכומה של התקופה הגיעו הדברים לידי כך שכל תושב מצרי במדינה היה אמיד, המגזר הפרטי כולו הפך לבעלי הון ונהנה מרמת חיים גבוהה.

הכול ידעו כי הקרדיט הבלעדי שמור ליוסף, וכי אף מושל מצרי לא היה מעלה על דעתו לפזר את האוצרות על ראשי האזרחים לטובתם. הרי באופן מסורתי השלטון המצרי ראה את עצמו בלבד, כשבני עמו מהווים את האמצעי להצלחתו של המלך. ההוגנות והצדק החברתי הפכו לסימני היכר מובהקים במדיניותו של צפנת פענח, והם ייצגו במושלם את עקרונותיה של דת הייחוד. אותם עקרונות, שביסודם היוו מכשול תרבותי בפני התאזרחות בעליהם בארץ מצרים הפגאנית, כפי שסופר.

אבל כעת האומה העברית זכתה ליחס מכבד מאוד. הם אלה שתרגמו למצרים את המושל הנערץ, שבלעדיו הייתה הממלכה נדרסת לחלוטין תחת סופת הרעב, והם אלה שיצרו במוחו ובנפשו את הנורמות הצודקות כל כך, המאפשרות לכל האזרחים שיקום אמיתי ומיטיב לאחר שוך הסערה. כפולה ומכופלת הייתה ההערצה המצרית לאביו של צפנת פענח, יעקב, שהמשיך את התנועה של אברהם בהפצת ידיעת הבורא, וייצג את ערכיו בהתאמה מדויקת למקור. הם ידעו כי לארצם באה הברכה בעקבות יעקב, וכי ערכי הצדק שכל כך היטיבו בתום הרעב עם הממלכה כולה, היו נוכחים באוויר רק מכוח התרבות אותה הנהיג.³

כך למרבה האירוניה, דוקא בגלל היותו ראש ואב לבני הדת המאמינה בבורא האחד, קיבלה דמותו של יעקב במצרים הערצה וכבוד שאין שני להם. נוכחות האומה העברית בארץ מצרים הייתה כאי של ערכיות מרוממת מעל הקרקע, ומנהיגם קיבל יחס יוקרתי של נשגבות וחרדת קודש. מראשית ההגירה נחשב ישראל הזקן לאורח הכבוד במצרים, בין היתר בהשפעת ביקורו ההיסטורי אצל פרעה וקבלת הפנים המפוארת שזכה לה.

בינתיים, היו החיים העבריים במצרים עתירי יוזמה ומעש. הם התרחבו והתבססו, בנו ונטעו, חרשו וקצרו, קנו ומכרו – הכל בתוך קרקעות משלהם. הם נהנו מדימוי זהות שהיה איתן במיוחד, היותם בני משפחתו של המושל האגדי צפנת פענח. זה סיפק עבורם קלף מנצח בארץ המארכת. אבל הם לא נשענו על הצורך הזה; יוסף דאג להם למרחב מחיה אדיר, בכמות ובאיכות, "בְּמִיטֵב הָאָרֶץ בְּאֶרֶץ רַעְמֶסֶס", והם ישבו בו מבודדים יחסית מהעם המצרי. גם כשהתחככו עם האזרחים הם לא חשו את עובדת היותם גולים וארעיים, כי התושבים המקומיים עצמם לא חשו ככה כלל ועיקר: פשוט הם לא היו התושבים המקוריים. הם עברו "מיקום מחדש" – טרנספר המוני היה מנת חלקם כשמכרו את אדמתם לפרעה. השלטון ביצע הגירה המונית של האזרחים מעיר לעיר, ומחבל ארץ אחד למשנהו. רשמית הייתה זו מדיניות "רגילה" שנועדה לקבע את

המעמד הקנייני כלפי אוצר המלוכה, אבל כל זאת היה פרי מחשבתו של יוסף כדי להסיר את החרפה מבני משפחתו הגולים.⁴

הפעילות התוססת והענפה ברחבי ההתיישבות הייתה משנית בחשיבותה, אך הביטוי העיקרי של גן העדן המצרי עבור העברים היה הצמיחה הדמוגרפית. עד מהרה הם הכפילו את עצמם, והמשיכו כך הלאה והלאה.

לְיִי (ב'קצ"ד-ב'של"א) בנו השלישי של יעקב, היה הסמכות הרוחנית העליונה בקרב המתישבים, ולמעמדו הבכיר בראשות הישיבה לא היו עוררין. מינוי זה יצא אל הפועל על ידי אביו כבר בחייו, וחרף הקירבה המשפחתית בינו ובין יוסף שהייתה מדרגה ראשונה, לא נעשה בה שום שימוש פוליטי אצל השליט. מלבד העובדה הפשוטה שבשנים ההן עדיין לא היה בכך צורך, היה זה גם ענין עקרוני במובהק – לוי נועד להיות ממשיכם הישיר של אברהם מייסד האמונה, של יצחק ושל אביהם, ישראל סבא.⁵

משמעות המינוי הצריכה הבדלה מוחלטת מעיסוקיהם של שאר העם. כמו האבות שהיו זקנים בחכמה ושקדו כל ימיהם על תלמודם, גם לוי ותלמידיו ישבו מבוקר ועד ליל בבתי המדרש, נכונים להורות את יסודות אמונת הייחוד ולהרצות מפרי רוחם לכל שואל מזרע יעקב. אחריות רוחנית הייתה מוטלת על כתפי הלויים, הם נשאו בידיהם את עמודה היחיד של האומה – לימוד דרכי הבורא. אלה שהחזיקו את צרכיהם הכלכליים ידעו כי בכך הם זוכים להחזיק את כף הירך הלאומית, ולאפשר את סיבת קיומה של אומת ה'.

בנו השני, קָהֵת (חי בערך בין השנים ב'רכ"ה-ב'שנ"ח), היה האיש המרכזי בהמשך דרכו של אביו ובהנהגת השבט כולו. קיומו של הגרעין המובدل לעסק הרוחני בחכמה, שימש לעמוד השדרה האיתן עבור האומה העברית כולה, שהלכה והתרחבה.

לאור ההילה הקדושה שהתפתחה במצרים סביב דמותו, חשש יעקב מפני הפיכתו לאליל מצרי, כמיטב המסורת. הוא ציווה את בנו בטרם מותו שיעלה את עצמותיו לקבורה בארץ כנען, ואף השביע אותו על כך. לא יעלה על הדעת שדמותו של ראש אומת הייחוד תשמש סמל של אלוהות לפגאניים; אין דבר מופרך יותר מסיטואציה נתעבת שכזו. הוא חזר על הבקשה באוזני כל בניו, וכך אכן קרה, אם כי במסגרת בעלת גוון מצרי במובהק.⁶

מהזווית המצרית, האבל הכבד שהתרגש על הארץ בשנת ב'רנ"ה עם מותו של יעקב, יכול היה להיחשב כאות סיום מוקדם לטלטלות שפקדו את הממלכה. האירוע

היה חד פעמי ומיוחד במינו בתולדות מצרים. למסע הלווייתו יצאה כל צמרת הממלכה (!) והוא נמתח על פני חודשים ארוכים, עד שהגיעו לשדה המכפלה שבחברון. המחנה כלל עשרות אלפי אנשים שליוו את הזקן בדרכו האחרונה.⁷

תדמיתו של מסע האבל הזה, בעיני המבינים, הייתה מוזרה ביותר: עם הנמצא בקטר העולמי של שיטת האלילות והכשפים, מבכה מרה את מותו של ראש אומת הייחוד, אביהם של נושאי ידיעת הבורא. ואכן, המסע המשונה הותיר רושם עז על יושבי ארץ כנען, שזכרו היטב את יעקב. אך 17 שנים קודם לכן, בעיצומו של הרעב, יצא את הארץ עם כל משפחתו והותיר אחריו חלל ריק. בהשראת האירוע הם קראו את אחד ממקומות ההתכנסות המרכזיים של המחנה המצרי, בשם "אבל מצרים".

מהזווית העברית לעומת זאת, השבר סימן את תחילתו של מסע ארוך ומתיש. עטרת ראשם נפלה, וכעת נדמה היה כי את האחריות שנשא ישראל סבא על כתפיו לא יוכלו לשאת כתפי כל העם יחד. הם התעודדו לאור סלע הקיום הישראלי שנשאר איתן כצור החלמיש – שבט לוי שנותרו הוגים על תלמודם במשנה מרץ. אבל הכבוד המיוחד שרחשה להם הממלכה בימי יעקב, חלף והלך לבלי שוב. מעבר לפינה, חלה נסיגת יחסים איטית ובלתי מורגשת שנמשכה כשמונה עשורים, לאחריה הגיע כבר המצב לנקודת רתיחה.⁸

מים רבים זרמו בנילוס מאז ירידתם של יעקב המנוח למצרים עם משפחתו, ואת התפיחה העצומה בממדי האומה העברית לאחר מותו של לוי, איש לא יכול היה לדמיין מראש. העברים הכפילו את עצמם שוב ושוב ושוב, במהירות מסחררת. כמעט ולא מתו להם תינוקות פגים, ולידות מרובות עוברים הפכו להיות אצלם דבר שבשגרה. היולדות העבריות לרוב לא נזקקו למיילדת – הן ילדו בכוחות עצמן, והתינוקות היו בריאים וחזקים בהרבה מהממוצע. בחוצות הערים החלה להיראות נוכחות מוגברת מאוד של עברים, רובם צעירים, שבלטו היטב בשמותיהם ובלבושם האופייני.⁹

אך כעת, תרבות העברים השונה בתכלית מזו של אזרחי מצרים, הייתה בעוכריהם. אמונת הייחוד שייבאו איתם מארץ כנען הייתה איתנה מאוד, וגיבשה את הקבוצה הרבה יותר ממכנה משותף רגיל המאחד בין מרכיבים בקבוצות אתניות. המצרים לא ראו בעין יפה את התפתחותה של אומה עצמאית בתוך מולדתם שלהם, הממלכה הגאה והחשובה בתבל. קבוצת הפליטים שבאו מכנען על תקן אזרחים ומבקשי מקלט מהרעב הכבד, לא הראתה שום סימנים לטמיעה תרבותית. הם שמרו באדיקות על שפתם, על שמותיהם ועל סגנון לבושם, שהיה שונה בתכלית מזה המצרי הסטנדרטי. הם קיימו חיים קהילתיים תוססים בתוך עצמם, בהנהגת קבוצת ההוגים לבית לוי.

בכל שנות השיקום, היחס העברי למוסדות המונרכיה המצרית היה מאולץ וקפוא. עם הזרועות הביצועיות לא הייתה לעברים בעיה, מה גם שיוסף היה אמון עליהן, אך עם סמלי הכס האלייליים הם כמובן לא יכלו לחיות בהכרה שלמה. המחשבה הקלאסית רצתה "לזרום" עם המצב הנתון ולא לאבד את מה שיש, תוך מחשבה שאם יוסף יכול, כל אחד יכול. אבל כמובן שעמידתה של אומה כקולקטיב בתוך ממלכה אחרת, דורשת צביון אחר מזו של איש ביצוע יחיד. כל אלה יחד תרמו לניכור הגבוה שהחל לבצבץ על פני השטח.

התקוות המצריות שטופחו בתקופת ההתאוששות בנוגע להיטמעותם התרבותית של העברים בהליך מדורג, התבררו אט אט כנאיביות רופסת. בהמשך היו עתידים חלומות אלה להתנפץ בקול רעש גדול. חלק מהמצרים חישבו להפנים כי עליהם להתרגל למצב החדש ולהכיר בו, אבל הפסימיסטים יותר ראו במחשבה כזו קונספציה, אווילית ומסוכנת גם יחד, שלא תוביל לשום מקום מלבד כאוס. כפי שהתברר לאחר מכן, ויסופר עוד בהמשך, כס המלכות עצמו ראה כך את פני הדברים.

הפחד שהתנחל בלבבות המצרים הלך והתעצם בעקביות, בטיפוחה של הלאומנות. תופעת ההתמרמרות שהתרחבה בקרב ההמון, הולידה דפוס פעולה הדומה לתהליך שבו יצרו המים את הדלתה של הנילוס: בתחילה התחפרות עצמית, זו הצמיחה את עליית מפלס הנהר, ובשלב הבא נוצרו אפיקי יציאה בכיוונים חדשים, בהתאם לכוח הכבידה. בתיאוקרטיה המצרית האלילית, שבה הלך הרוח נשלט בידי המלך שלטון ללא מיצרים ואין להעלות על הדעת התקוממות פוליטית, עד מהרה מצא לו הפחד אפיקים רלוונטיים בדרכו החוצה. אלה התגלו בדמותם של זעם ושנאה כבושים כלפי כל עברי באשר הוא.

אך התסכול הזה נדמה היה כאין וכאפס בהינתן הלגיטימציה האמיתית של הקרקעות בגושן, ובעצם ברחבי ארץ הנילוס כולה. מערכת הרשומות של רשויות הפנים במצרים הכירה בבעלות אזרחית רק על חלקיק זעום מהשטחים הנתונים לשלטון הכתר. על פי חקיקותיו הנושנות של יוסף משנת ב'רמ"ב – השנה השביעית לרעב – כל הקרקעות היו מוחלטות לאוצר המלך, והאזרחים עבדו אותן תחתיו לפי חוזה מוכתב, מעין זכיינות. התקנה הייתה שהמשאבים הדורשים לתחזוקתם החקלאית של השדות יסופקו ממשרדי הממשל, ומהיכול יופרשו 20 אחוזים קבועים לקופת הממלכה. כך הובטח שלא יהיה אדם שיחוש באדמתו של פרעה כבתוך שלו. עם תום הרעב הפסיק השלטון, כנראה, לספק את אמצעי הזרע והתחזוקה, אבל ההסדר בדבר אחוזי המכס הגבוהים נשאר לחוק קבוע שנים רבות קדימה. העברים לעומתם, נהנו

מהכרה מוחלטת של הרשויות בקנייני המקרקעין, ומרישום מוסדר שלהם. האדמות היו מוחזקות בבעלותם לכל דבר. כל זאת על פי הבטחותיו של פרעה לצפנת פענח.

כך נוצרה סיטואציה אבסורדית: המצרים, תושביה המקוריים של הארץ, לא היו נחשבים לבעלים האמיתיים של אדמותיהם אלא כפועליו של המלך, בעל הזכויות היחיד בקרקע; ואילו בני ישראל, שבאו זה מקרוב וכלל לא השתייכו לגזעם של המצרים, ישבו על אדמות במיטב הארץ ואכלו את תבואותיהם בלי לשלם על כך מס לאיש.

כל עוד הם היו קבוצה קטנה של מאות נפשות בלבד, לא היה הדבר בגדר מחזה בלתי רגיל. אחוזות קטנות בהן שלטו משפחות על אדמות שלא היו שייכות באופן בלעדי לאוצר המלוכה היו קיימות במצרים של פוסט הרעב הגדול. כוהני הדת זכו גם הם לקרקעות משלהם, בעזרת החרגה מיוחדת שנוסחה בהסכמי אותו עידן, הזכור לשמצה; אבל כשהתחילו העברים להתרבות בצורה חסרת תקדים וכבר נחשבו לעם עצמאי בתוך מצרים, החלה לפעפע לה תסיסה של ממש. היתכן, הטיפו התועמלנים מעוררי הזעם, שהגולם יקום על יוצרו? האם בסופו של יום ישתלטו הגולים חוסי המקלט על כל שטחי מצרים, ששימשה להם אכסניה בשעתם הקשה? ומפני מה, מכוחה של הוראה תמוהה שניתנה לפני כמה שנה קודם לכן, אף כי הייתה מתאימה, אולי, לשעתה?

כעת כבר אזרחים רבים ראו בהתרחבות העברים סימן מדאיג למשבר פוליטי-אתני חריף מאין כמותו, הממשמש ובא על מולדתם הגאה, המעצמה החזקה בתבל. גם כאלה שלא היו לאומנים קיצוניים נעשו יותר ויותר פטריוטיים. היו כאלה שהעזו להעלות את החשש בגלוי: שמא לא ירחק היום ונקום בבוקר למצרים אחרת, שונה מאוד מכל מה שהכרנו.

חשש רציני יותר הטריד את שרי צוען: מצרים דאז הייתה מוקפת בעמים שלטשו עיניים אל העושר העצום ששכן בה. אותן קבוצות לא העזו לצאת למלחמה גלויה נגדה, אבל אין לדעת מה ילד יום. קיומם של לאומים אחרים במצרים עשוי להזיק מאוד במלחמה עתידית שתהיה מעורבת בה. אם הגרים יתרכו יותר מדי, הם עלולים להתקומם כנגד מארחהם ביום מן הימים, להקים לעצמם מיליציות צבאיות שיחברו אל כוחות האויב, לנצל את היתרון הניכר של ההיכרות מבפנים ולהטיל אסון על מצרים. במקרה הגרוע הם עלולים לבסוף להשתלט כליל על מצרים ולכונן בה ממשל עברי.

האמת היא שכל השנים הטרידה השאלה העברית את הדרגים הבכירים בשלטון, אבל ככל שנקפו הימים היא הפכה לעוקצנית, לנוכחת ולקבועה. השרים עושי דבר

המלך הוגיעו את מוחם בחיפוש פתרון שימנע את ההתרחבות הדמוגרפית. מן הסתם נבחנו דרכים רבות לצמצום הילודה או הגבלתה, וננקטו צעדים ותמריצים שנועדו במרמה לעודד אי פריון.

עם זאת, הבעיה המשיכה להכביד את משקלה בממלכה, והגבירה את הדאגה האסטרטגית בממשל מהשלכותיה הצפויות בעשורים הקרובים. בוצעו ניסיונות נואשים רבים מספור. בלחץ הכבד שאפף את הרשויות, פוטרו פקידים רבים בלשכות השונות לטובת אחרים שהתמנו תחתיהם, עד שנאלצו גם הם לפנות את מקומם לבאים אחריהם. הושקעו מאמצים כבירים לגרום לעברים לטשטש את חומות ההתבדלות, מה שהיה צפוי כמעט בוודאות לפתור את הבעיה בטווח הארוך. אך ללא הועיל. האתגר היה כבד מנשוא.

היו כאלה שהשתעשעו ברעיון לפתור את המצב בדרכים אלימות, אולם לא היה בכוח הממשל לנשל את העברים מבתיהם. זכותו של יוסף, המושל הנערץ שהושיע את מצרים בשעתה הקשה, עדיין עמדה להם בחלונות הגבוהים של בית המלוכה. הרי היה הוא זה שניבא את הרעב הגדול בזמן המתאים, שרטט את תוכנית הרווחה המקיפה ביותר בתולדות מצרים, וגם היה אמון על הוצאתה אל הפועל. בכך העלה אותה לרום מעמדה הכלכלי, התרבותי והפוליטי. הממשל לא יוכל למחוק את ההגירה של בני משפחת יוסף, אותה ארגן וטיפח בהשקעה רבה כל כך ובעצה אחת עם המלך. היה ברור שמעשה בגידתי מעין זה לא יצלח. צפנת פענח, הוא שהציל את בני עמו במשך יותר משני עשורים לאחר מותו.¹⁰

ועדיין הבעיה עומדת בעינה, מחריפה לאיטה. איך הגיעה ממלכת מצרים האדירה לכדי איום דמוגרפי? שפל כזה, אותו נדיר למצוא אף בקרב האומות הנחשלות ביותר? יש לשער כי שרשרת הניהול הביצועי שינתה את פניה בתדירות גבוהה. אנדרלמוסיה ממשית שררה מתחת לפני השטח. ישיבות חירום תכופות התקיימו בקרית הממשל בצוען, ומידי פעם בפעם התכנסו דיוני היערכות. בחדרים אלו דלקו הנרות שעות לתוך הלילה. תקציבי עתק הוזרמו לכל אפיק אפשרי. הבהלה גברה עוד ועוד, ואיימה לפרוץ אל נקודת האל-חזור. נדרש טיפול דחוף, כאן ועכשיו. את טירוף המערכות הזה חייבים לעצור.

בסביבות השנים ב'ש"ל-ב'ש"מ, כנראה בעקבות תהפוכות צבאיות ופוליטיות ברחבי המזרח התיכון, התחלפה שושלת המלוכה המצרית. בפרטי המהפכה ישנן כמה גרסאות מחקריות. אך זאת נדע, כי בהמשך היה עתיד החילוף להיצרב בתודעת המצרים כשחר של יום חדש. סיומה של התקופה סימן גם את שקיעתו של עידן ההתרפסות בפני זיכרונות השפל הלאומיים. כל הצמיחה שבאה לאחר הרעב

הטראומטי, עליה הייתה אחראית השושלת הראשונה בידי אנשי הביצוע של צפנת פענח, נחשבה בעיני השלטון כלא יותר מתיקון הנזקים שנגרמו בתקופתה היא. המונרכיה החדשה הגיעה להשיב את הממלכה לגדולתה המפורסמת, ולשעוט קדימה.¹¹

גם בסוגייה העברית, עם היאחזו של המלך החדש בכיסאו החלה האווירה להתלהט עוד ועוד. "אחיו של יוסף" הפכו ל"אחייניו של יוסף", דור האחיינים כבר הגיע גם הוא לגיל זקנה וחלקם כבר הורישו את נחלותיהם לבניהם; כל הזמן הם מתרכים לאין שיעור, ומי יודע מה יהיה הסוף. אך לכל הפחות אנשי הביצוע ידעו כי המלך החדש מתנער מכל מחויבות לרגשות עבר, וכעת הייתה תקווה למוסדות הלאומיים כי ינקטו צעדים יעילים יותר. ואכן פרעה החדש לא אכזב. הוא התעלה על כל ניסיונות הבלימה שנעשו לפניו, תוך מחיקת כל הזיכרונות משלטונו הלא-טבעי של יוסף. הוא הביא עמו למסדרונות הארמון רוח נחרצת של "מפסיקים להתנצל, שומרים על הבית".

עוד בטרם התארגנו בממשל פרעה לגיבוש מתווה אפקטיבי על מנת לפתור את בעיית העברים, ברור היה כי על הארמון להציף את הבעיה בתוככי העם, וכי הכעס והזעם צריכים לפלוש אל הרחוב המצרי בהכוונה מגבוה. מצרים אומנם לא הייתה כפופה לכללים דמוקרטיים אף לא למראית עין, אך פרעה ידע שלכל צורה שתביא למיעוטם של בני ישראל, יידרש שיתוף פעולה הדוק מצד המון העם. בהתאם לזאת היה מן ההכרח להכשיר את הקרקע על ידי חריש עמוק בדעת הקהל, ובשלב השני לפרסם את המהלכים הבאים בשום שכל ברחוב המצרי, לא רק לפני החרטומים ואנשי האצולה.

הוחלט להסלים עוד ועוד את השיסוי הקיים בין האוכלוסייה המארכת למהגרים, במטרה להשתמש בו לצורך שלביה העיקריים של התוכנית שעדיין הייתה מסווגת. את המדיניות החדשה שהחלה להיות מורגשת היטב ברחבי המדינה, אפפה רוח מסתורין וציפייה. האווירה בקרב האזרחים הייתה מכוונת ומתוזמנת למשעי, בנוסח של "פרטים יבואו". אך כמו כל פרויקט מהפכני, עדינות וזהירות בצעדים הראשונים הן קריטיות ביותר.

ניסוחים מאוחרים יותר בהיסטוריה העולמית של שנאת זרים, קובעים כי תעמולה יעילה מופנית מטבעה רק אל האספסוף הנבער. היעד הוא ההמונים ולא הפרט, הבערות ולא האינטליגנציה. "הקדירה מבעבעת מתחתיתה" - גרסו מייסדי התעמולה הנאצית בגרמניה של שנות ה'תר"צ, ואין עוררין על הצלחתם המחרידה. גם במצרים, המקום הראשון לכאורה שבו נעשה שימוש בעוינות אזרחית ככלי רב עוצמה, לא נדרשה השקעת משאבים בפנייה אל השכבות הגבוהות. תעמולה הפונה לשכבות הנבערות אינה דורשת יותר מאשר סיסמאות ארסיות ומשולחנות, דוגמת "זה או אנחנו או הם"; "מי פה בעלי הבית?", וכיוצא באלו. מנגד, בקבוצות המשכילים די היה בעצימת עיניים כביכול. מעצבי דעת הקהל ידעו כי התעלמות כזו בשלבים הקריטיים

של שטיפת המוח המתהלכת בחוצות, יוצרת שותפות לדבר עבירה כמעט כעושים בידיים.

אבל לא רק אדישות הייתה שם, גם קורטוב סמוי של שביעות רצון. רבים מהאליטות היו בהחלט מרוצים מההתפתחויות, שאפשרו פורקן זוטא לכעס שפלש לליבותיהם. וכמו שתי ציפורים במכה אחת, הם ששו גם להיפטר מהמועקה שבהכרת הטוב אל משפחת יוסף המנוח, המושל שהושיע את האומה בשעתו. כמעט מובן מאליו, כי בחלוף השנים כשהשנאה הפכה משתלמת כלכלית, חברי האליטה היו הראשונים ליטול חלק פעיל בתעשיית העבדות הפורחת.

ההתרחשויות שהלכו והסלימו יצרו קרע של ממש ביחסי העברים והמצרים. קרע, שכבר עתה לא היה ניתן לאיחוי – מה גם שאותם יחסים טובים היו נתונים רק בתחילתו של מדרון חלקלק, שלא סיפק שום מעצורים. השנאה נתנה את אותותיה בקרב העברים, שהתחילו לקלוט את משמעות היותם גרים, נתון שלמרות פרסומו וידיעתו אצל כל ילד עברי, עד כה לא היטיבו לעמוד על הוראתו העמוקה. כעת הם הרגישו את השלכותיו.

כאן כבר הגיעה המגמה האלוקית של גלות מצרים לתאוצה. כדור השלג שהכינה ההשגחה העליונה התחיל להתגלגל, לעבר השלב המתקדם יותר בחישול נפש האומה. כעבור יותר מ-500 שנה נכתבה הגדרה ממצה לזיהויו של התהליך כמבוקר ומתוזמן מאת ה', שבאה במילותיו של דוד המלך, נעים זמירות ישראל:

הַפֶּן לְבָם לְשִׁנְאָה עָמוֹ, לְהִתְנַבֵּל בְּעֵבְרָיו (תהלים ק"ה, כ"ה)¹²

בתוך חדרי ההתייעצויות היה ברור כי לאור הממדים האדירים של הקונפליקט כבר אי אפשר יהיה להתגבר עליו בכוח, וכי מן ההכרח לפנות אל המוח. השמדה לא תתאפשר מסיבה פשוטה – השמדה גלויה פירושה הכרזת מלחמה, וסימון ברור של אויב, הלנו אם לצרינו; לקלחת שכזו יש כללים משלה. הואיל והבעיה כבר כאן, בפועל ממש, בשום פנים ואופן לא נרצה לעימות צבאי בלי עליונות מוכחת. למלחמה אתה יודע איך אתה נכנס, אך לא איך תצא, מה גם שצעדים תוקפניים מצד השלטון רק מגבירים את המורל של האויב. הוא הדין והוא הטעם לענין פתרון הגירוש. נישול אומה שלמה מקרקעותיה כשהיא כבר מבוססת בהם, מהווה עילה ברורה למלחמה.¹³

פתרון אמיתי חייב להתרחק ככל האפשר מכל צל של עימות, או אפילו של יריבות בין שני לאומים. רק תחבולה מחוכמת יש בכוחה להציל את המצב.

מה שנראה היה כפתרון הקסמים, טמן בחובו צורך לשינוי חשיבה אסטרטגי בנושא אחד, קטן אבל מהותי: הלאומיות של העברים, שעמדה כצוק איתן ביניהם ובין

היטמעות מושלמת בכור ההיתוך המצרי, דרשה כעת הכרה מלאה מצד השלטון לצורך ביצוע התוכנית.

הדבר בא לידי ביטוי בכמה מאפייני זהות עיקריים בקרב העם הגולה, אבל המחיר הגבוה ביותר בא בדמותו של שבט לוי, עמוד השדרה הלאומי שלהם. כמעמדי הרוח והתודעה של העם העברי, הייתה קריטיות בהחרגת הקבוצה מהעבדות. ממש כמו שנעשה בשנות הרעב, בהן הוחרגו קבוצת הכוהנים המצריים מהלאמת רכושם ומקניין גופם אל המלך, כך גם עלה הצורך לנהוג כלפי קבוצת הלויים מקרב בני ישראל.

כל זאת משתי סיבות עיקריות: ראשית, רגישות הנושא חייבה שמירת סודיות הרמטית מחשש שיחסם של העברים יתהפך לרעה. הטלת מיסי העבודות גם על משפחות הלויים כמוה כהכרזה גלויה על פירוק אלים של האומה לפירורים, דבר שיקפיץ מיידית את כל הנורות האדומות. אולם מעבר לכך, פרעה עצמו לא רצה בשום אופן לעבוד בשיטת "הפרד ומשול", אפילו לא לטווח הארוך. הרבה יותר קל ליצור תודעה לאומית אחרת – עם של עבדים – מאשר לנסות ולעבוד על יחידים בפרטנות. אולי יהיה צורך להשקיע מעט יותר מחשבה בשביל זה, אבל זה עדיף על פני ערעור יסודות הלאום, שהוא מנדככי הטבע האנושי. איום כזה עלול להביא לאותה תוצאה ממנה חששו כולם – התהפכות הקערה על פיה בהכרזת מלחמה.

בעצם, המדובר היה בביצוע פניית פרסה של 180 מעלות. אך הנושא מהותי עד כדי כך, שמידת היעילות של האסטרטגיה החדשה כמו הייתה תלויה בבגרות המחשבתית של הארמון בענין זה.¹⁴

מאותה הסיבה שיש להחריג את הלויים, גם משאבים לא הוצרכו כדי להחדיר את החרגתם במישור הפרקטי. מעמדם כבטלני מלאכה היה מובנה בקרב העם עשירות בשנים. היה זה מעמד שנבע מליבת התודעה של האומה, המקדשת את לומדי המסורת על ידי פרישות מחיי החומר של העולם הזה והשתקעות בהיכלי הספר. כמסופר בראשית הדברים, הכול ידעו כי על דגל-הלאום שלהם לא מתנוסס מאום מלבד הערך של ידיעת ה', וחשו את הזכות הקדושה להחזיק את נושאו.

לאחר שהתחילה ההזרמה של תעמולת השנאה, נפנה השלטון אל השלב השני. כעת תוכנן להכריז על מיזמים שאפתניים ויוצאי דופן בתחום הבנייה, במסגרתם יוקמו ערי ביצור ענקיים לצורך מוסדות הממלכה – בין השאר ערי אוצרות – אחסון כל משאבי הממלכה האדירים, שהלכו ותפחו בהתאם לחוקי המיסוי הקשוחים בתחום החקלאות, כפי שהונהג מאז תחילת המשבר, כמעט מאה שנים קודם לכן.

ממדי האדירים של התוכנית הודגשו באזני האזרחים ללא הרף, בצמוד להבלטת המהירות שבה אמורות התוכניות לצאת אל הפועל. הבהילות המלאכותית שנוצרה

סביב הפרויקטים נתפרה היטב, בתואנות שווא אודות "הרצון המלכותי" הנשגב, והעתידות שגלויות וידועות לפניו. הלוא צוות המכשפים הבכירים ביותר עומד לשירות המלך. ברחבי מצרים הדהד המסר שוב ושוב, לפיו מדובר בפרויקט גרנדיוזי בכל קנה מידה, וכי הציפייה המלכותית מחכה לכל אחד מהאזרחים שיבוא להטות שכם.

לוח הזמנים של הפרויקטים שורטט מראש בצמצום רב, כאילו מדובר במענה דחוף לסכנה הנשקפת בטווח המיידי. כאילו עצם היותה של מצרים על פני האדמה תלוי על בלימה. המהלך נועד להראות כי אין שום אפשרות ריאלית לעמוד בסדר גודל שכזה, ללא נתינת כתף מצד פלח נרחב של האוכלוסייה במדינה. רק התגייסות עצומה של אזרחים צעירים, בתשלום מלא כמובן, יש בכוחה להבטיח תוצאות שיתאימו ליעדי הבנייה.

השמועות המתמידות שעברו מפה לאוזן, מצאו קשב רב באזניהם של העברים ברחבי גושן, הם רק לא ידעו שמלכתחילה הן הופנו אליהם בלבד. החדשות הפכו שם לשיחת היום, ויצרו ציפייה לקראת תחילת העבודות. וכאשר נקראו העברים באופן רשמי להתגייס להצלחת הרעיון, לא הייתה להם דילמה אמיתית.

בני ישראל לא הטילו שום ספק בתום ליבו של השלטון. אדרבה, בשורות הגברים העברים שנקראו להטות כתף אל המלאכה, שררה תנופת מוטיבציה משמעותית. הם חשו שבבקעה זו הם יוכלו להתגדר, להוכיח נאמנות והכרת טובה לארץ המארכת. החינוך הנטוע בהם משחר נעוריהם, וחושיהם שעוצבו כל כולם על פי עקרונות הצדקה והמשפט, לא הניחו להם להתעלם מצרכיה של הארץ, אותה ארץ שנתנה להם ביד רחבה את היכולת להתקיים, להתגבש ולהתרחב כל כך. גם השנאה האתנית שכבר החלה להתגבר תרמה כמובן לרצון הטוב שלהם ולתחושת הצורך להוכיח אותו בפומבי, ואצל רבים התחושה הפכה לפטריוטיות לשמה. נוסף על כך גם טיעון הצדק שנישא על שפתי הפרגמטיים, לפיו מאחר שהישראלים פטורים מנתינת החומש לאוצר המלוכה, לכל הפחות תוטל עליהם דאגת האחסון של המצרים, אלה שממנים אותם. טיעון אחר הסביר כי בכל ישות מדינית מקובל מאוד שהמהגרים משלמים מס גבוה יותר בטרם התאזרחותם, תמורת זכות השהות על האדמה, אין סיבה אפוא שהעברים יקבלו פטור.

לא הייתה שום היתכנות לעברים לדעת, כי במעשיהם הם סוגרים את פתח המלכודת על פניהם. אוסף הטיעונים המגוון שמקצתו תואר לעיל, יחד עם שלל אנקדוטות שוליות מבית היוצר של הארמון טשטשו את המזימה הערמומית: החשובה שבהן, אולי, הייתה שפרעה מלך מצרים הגיע בכבודו ובעצמו לעסוק בהשקת הבנייה. טקס רב רושם זה לא הותיר שום אפשרות להימנע, ודאי לא בטענות סרק כמו עדינות או חוסר ניסיון בבנייה, לא הייתה לגיטימציה לשום תירוצ.

הנחרצות והלהט שאפף בתוך חדרי ההחלטות פנימה, הקרינו על המעגלים הנרחבים של מנגנוני הביצוע, האכיפה והבירוקרטיה. כולם עשו יד אחת להחדרת העברים אל הפרויקטים הנרחבים. אבל המבצע כולו היה מבוקר ונוהל בשיטתיות, ביסודיות ותחת עינו הפקוחה של המלך.

העברים נדרשו לעסוק במלאכת הבנייה עצמה, כשכל חומרי הגלם סופקו להם מן המוכן. אבל בשנים הבאות כשמצד אחד התוכנית הראתה סימני הצלחה, כמו שיתברר לפנינו, וממצד השני גבר גם התסכול מהנתונים הדמוגרפיים המזנקים – כבר לא זכו העברים לתנאי יוקרה שכאלה. הם נאלצו לייצר את לבנות הבניין בעצמם, בשטחי העבודות. מחנות יישוב הוקמו לפועלים בשטח, שחלילה לא יכלה זמנם היקר כשילכו לבתיהם בלילות. מעת לעת הוחמרו התנאים והורעו יותר ויותר, בטיעוני "ל"ז והספקים מועטים. צורת המשטר של מפקדי העבודות החלה להידמות באופן מפליא לרודנות טוטליטרית, אך במסגרת הכללית לא היה קו אדום ברור שנחצה, לכאורה.

המגמה החשאית שהוסוותה בין קפלי התוכנית לא הייתה התעסוקה הפיזית, כשם שהפרויקטים של ערי האחסון לא היו נחוצים כשלעצמם. המטרה הייתה פסיכולוגית וסוציולוגית הרבה יותר מאשר תועלתנית. פרעה וסגל יועציו הקרובים רצו להחדיר את תודעת העבודות עמוק אל תוך הלך הרוח. הם חתרו ליצירת זהות חדשה בקרב העברים, שתכתיר אותם כרכוש הממלכה גם בעיני המצרים. לא עוד "מהגרים", "נתינים", "אורחים" או שלל כינויים המבריחים את הדעת מהמציאות בעוד בעיית הדמוגרפיה ממשמשת ובאה. מעתה יהיו כל העברים, על משפחותיהם, מקניהם, אדמותיהם וכל הנלווה להם, חלק בלתי נפרד מקופת המדינה. בכך הם ינטרלו את הבעיה מהדלת האחורית, ובשורשיות יתרה: לעם של עבדים אין שום יכולת, מנטאלית, להתקומם. התרחיש משול להתקוממותו של חמור הסובל תחת רצועת בעליו.

להגדרתה של התוכנית הסודית כ"התחכמות", הייתה סיבה טובה מאוד. בניגוד לכל עימות בין-לאומי שתחילתו בקריסת חדה של מערכת היחסים, כאן קו פרשת המים טושטש היטב באופן חסר תקדים. ההדרגה המופלאה שהתחילה בסיטואציה שהעברים יושבים על פסגת הארץ כ"אלפיון העליון", הסתיימה כשהם בשפל הסולם הסוציולוגי בכל פרמטר שהוא, מוכים ונפחדים, וכל זאת ללא סימון שבירה ברור. בשום אופן לא הייתה הזדמנות להבין כי מכאן ואילך המצב מתהפך. הגאונות האכזרית שהתבטאה בזה הביאה לידי כך שהעברים פשוט נכבשו והתבטלו, מבלי משים. הם קלטו אט אט שהמצב לא יחזור למה שהיה, אבל כשהסתכלו לאחור, למרבה הפלא, הם לא יכלו להתחרט על שום דבר שעשו.

לא היה שום פרק זמן שיוכלו החוקרים להצביע עליו בתור "נקודת המפנה". אפילו "נקודת האל-חזור" כמעט ולא הייתה ניתנת לזיהוי. ככל שהתקדם הזמן, חלחלה ההכרה אל הלבבות. מסך הברזל הולך ונסגר, ודומה שאין שום כוח בעולם שיכול לעצור אותו.

אלמנטים פסיכולוגיים רבים גויסו לטובת התוצאה המורכבת. מיקום הבנייה נבחר כאילו במקרה על קרקע בלתי מתאימה, דבר שגרם להרס חלקי של העבודות בשלבים מתקדמים. ההשלכה של ירידת עמל כפיים יקר לטמיון, היא שחיקה חריפה במוטיבציה. וכאשר היא באה עם הפרדת הפועלים מנשותיהם לתקופות ארוכות, ומלווה בתחושת חוסר סיפוק והערכה מאת בעלי המיזמים, כמו גם ניסיונות ריצוי להנמכת מפלסי השנאה, ללא שום הצלחה – מגיע שלב השחיקה התודעתית, גל אחרי גל. התופעה פקדה את כל עובדי הבנייה העברים שרוכזו יחד, ובמקביל את כל משפחותיהם שנשארו בערים הצפופות. היא יצרה אצל כולם כאחד רגשות עגומים חסרי-אונים, כקולקטיב לאומי רחב.

למרות ששלבי התוכנית הראשונית היו אמורים לקחת מספר שנים בודדות, ננקטו צעדים על מנת לנפח אותה בשטח, תוך הבלטת חוסר שביעות רצון מההתקדמות. מוטיבים כאלה, שחזקה עליהם שאינם משפרים את מצב הרוח של הפועלים, היו חלק מהאלמנטים של מכוונת השעבוד התודעתית, יותר מאשר הפיזית. העבודות נמשכו עוד ועוד. כך התקדמה המדיניות הסודית בצעדים מינוריים, עקב בצד אגודל. רק לאחר עשרות שנים חש הארמון בטוח מספיק להכתיר את ההישג כהצלחה מסחררת, כזו שיכולה להילמד עד היום על ידי הסוציולוגים. התודעה הלאומית העברית נמחצה כליל תחת עולו של המגף המצרי.

בעלי העניין בפתרון הסודי היו בעצם כל מי שהשתייך ללאום המצרי – וכשיתופו של האינטרס כך נועדה להיות ההשתתפות בביצוע. ואכן, כמעט כל מי שקרא לעצמו מצרי נטל בו חלק, אמנם לא בשלבים הראשונים, אבל . אם בתחילת התהליך הוסתרו הפרטים במסמכים מסווגים ביותר והוסוו אפילו מהפקידות הבכירה שמתחת לבאי הארמון. בהמשך הוסר הערפול בהדרגה ברחוב המצרי, ואנשי הביצוע הסתמכו על המחסום הטבעי שבין האזרחים לגרים – השפה. מחסום זה איבד בהדרגה את יעילותו, אבל הוא לא היה נצרך לאורך ימים.

במשך השנים ההשקעה הוכיחה את עצמה בגדול. ככל שהתממשו יעדי התוכנית לשביעות רצון השלטון, כך הלך וגבר הביטוי שלה בשטח, אצל העברים. עבדות קולקטיבית הקיפה את כל תחומי חייהם, וגלגלה את דימוים העצמי במורד המדרון. אם מתחילה לא הרגישו העברים גרוע יותר מעבדים רגילים, הרי שבחלוף השלבים

הראשונים הם נדהמו לגלות שגם ערכו של יגיע כפיהם מידלדל. שאם לא כן, מדוע השלטון מתיר מעשי עינויים כלפיהם?

בשלב מסוים מפקחי הבנייה המצרים נפנו למנות תחתיהם שוטרים עברים שיאכפו את פקודותיהם על הפועלים. הדבר יצר עוד ועוד פילוגים ושנאות הדדיות במתחמי הבנייה, ורוח הנכאים רק החמירה מכך. אבל הנוגשים המצרים לא עזבו אותם. הם התעמרו בהם והיו מכים באכזריות על כל אי דיוק בביצוע התכתיבים. הרעבות או מניעת שינה היו עונשים רגילים במחנות הכפייה, וענישות על גילויי עצלות באו בדמות עינויי גוף חסרי רחמים, למען ישמעו וייראו. הפועלים התשושים היו שומרים לעצמם את הזוועות הברוטאליות שחוו, כדי שלא להכאיב יותר למשפחותיהם.¹⁵

האווירה בתחומי העבודה השפיעה על האווירה בערי גושן העבריות, ושכניהם המצרים הרגישו בכך ממילא. התגובה הטבעית באה בדמות התנשאות ושחצנות מצד האזרחים על כל דמות של ישראלי. מיותר לציין שלא תרם הדבר לרוח הנכאים שגאתה בתוככי קהילות העברים, יחד עם מפלס המוטיבציה המצרית למעשי רדיפה כלפיהם. אבל גם בחלומות הזוועה הגרועים, שמן הסתם כבר הורגלו לחזות בהם סיטים לרוב, בני ישראל עדיין לא תיארו לעצמם כי אפילו הבשר והדם של ילדיהם עתיד לשמש מצרך לגיטימי לאספקת צרכי הממלכה. סיט כאוב זה אכן יצא אל הפועל בכמה וריאציות, כפי שיסופר, והיה לשיא הזיקוק של הרוע החברתי אנושי.

שקיעתן של קבוצות אתניות, גם כזו הנעשית בידיים זדוניות של קבוצות אחרות, היא כמעט תופעה שבשגרה בדברי הימים. אבל אפילו אסון של הכחדת עם ברצח נתעב ושיטתי איננו משתווה לטרגדיה המגולמת בהחפצה המונית של בני אדם, רק על בסיס אתני. עם שלם הפך לאמצעי תועלתני גרידא. העברים חדלו להיות בעלי דברים המייצגים את עצמם; הם נהיו, במקרה הטוב, לצי ענק של מכונות תפוקה בשירות הארמון. תחת היותם בני עם רענן ובעל עתיד מזהיר, הם הפכו לעם מושפל, כנוע ונדכא.

כך התחוללה התפרקות מוסרית חמורה ביותר, כזו שאין לה אח ורע מעל דפי ההיסטוריה של העמים. בפרק זמן קצר יחסית, הפכו העברים במצרים לעם של עבדים. מעמד הרשמי הסתכם בהיותם קניינו הפרטי של המלך. המלך ויועציו אמנם היו היוזמים, המתכננים והמבצעים, אך במשך עשרות השנים שהמצב היה רווח במצרים, העם כולו היה שותף בזדון למכונת העינוי. המשמעות ההרסנית של דרדור כזה המיטה חותם אשמה על הלאום המצרי כולו, קטן כגדול – חותם שנדרש להיפרע בבוא העת, בידי שופט כל הארץ.¹⁶

התחכמות מיוחדת נזקפה להפרדתם של הזוגות העבריים בשביל ריסון הילודה העברית, ונעשו מאמצים לוגיסטיים כבדים על מנת למנוע בקרבם פריון. אם בתחילה

ההפרדה הייתה עדיין חלק מגיוס הגברים לעבודות הבנייה העצומות, שסיפקו תירוץ להשאיר את הפועלים ללינה בשטח מידי לילה כדי שלא לבזבז את זמנם, הרי שבהמשך שכבר בטל הצורך בכך, הוסרה גם ההסוואה. עינוי מסוג זה השליך רבות על רוחם של העברים ותרם לצעדים הערמומיים של החדרת העבדות, כפי שתואר, הרבה יותר מתרומתו להתמעטות ישירה בלידותיהן של הנשים העבריות.

למרות הנסיבות שהפרידו לחלוטין בין הזוגות הנשואים, ולא התירו אפילו התייחדות קלה, החיים הביולוגיים מצאו את הדרך לצאת שוב ושוב אל הפועל, ביתר שאת ובהיקפים נרחבים יותר מאשר קודם לכן. הם נפגשו בין גבולות השדות החקלאיים, בבקעות העצומות. אחד מגדולי ההוגים במחשבת ישראל, המהר"ל מפראג, פירש את התופעה ההיא כתגובה מדויקת לפי יחסי החומריות והרוחניות בנפש האומה העברית: כל עוד חוזקת החומר מאוזנת מול הכוח הרוחני של האומה, הריבוי מתקדם לאיטו באופן טבעי. אך כאשר החומריות נכפית ומוחלשת בעינוי סבל – כוח הרוחניות האלוקית והנבדלת, המייחד את האומה הישראלית, פורץ בהתרבות מואצת ללא גבול.¹⁷

הפלא רק הגביר והעצים את השנאה לממדי ענק. רדיפות ופוגרומים סוערים פרצו חדשים לבקרים. התחושה הרווחת בליבו של כל מצרי כמעט, לנוכח התמלאות המגזר העברי על אדמות מצריות, הייתה צריכה איומה. הוא שאל את עצמו למה לו חיים. השנאה העצימה יותר ויותר, ויחד איתה התגברה גם ההתנשאות השחצנית מצדם כלפי העברים, והוסיפה להעמיק את עבדותם בעיני עצמם. הריבוי גרם לעברים גם מצוקה אדירה של מגורים, ומדד הצפיפות של מספר היושבים לכל מידת שטח חישב להתפקע, מובן שנאסר מכל וכל להתרחב מחוץ לגבולות המדויקים של הערים שכבר התיישנו, והעברים נאלצו לחיות משפחות משפחות יחד. כל הסיבות האלה הניעו מעגל אימים הרסני שהשחית את הבריאות הנפשית ואת ההכרה הלאומית, שהמשיכו להיכבש עוד ועוד תחת הלאום האזרחי.¹⁸

כפועל יוצא מהחרפת השיסוי, באה עדנה גם לנאמנות האזרחית כלפי המלך החדש, שנסקה מעלה מעלה. כולם הבינו שהארמון היטיב לזהות את הפתרון היחיד, ושם הוא לא ינחל הצלחה אזי אפשר "לקפל ציוד". הפחד היה מוחשי מאי פעם, והוא תורגם בשטח לתחושות קבס, גועל וסלידה חסרי תקדים.

אבל עכשיו הוא היה שונה. כעת, אל המיאוס התלוותה כבר התחושה כי הנה, סוף סוף משהו נעשה. אמנם בתחום הפרקטי של צמצום הילודה אין עדיין תוצאות, אבל במישור הפסיכולוגי ספגה החברה העברית מכה אנושה, ממנה כבר לא תקום.

כחלק מהיות הארמון קשוב לרחשי עמו, הוחלט לנצל את העמקת השעבוד כדי לפתור את מצוקתם המנטאלית של התושבים האדונים בראותם את שנואי נפשם. ברגע שהממשל זיהה כי התוצאה התודעתית כבר הבשילה מספיק, הוא אפשר לפתוח אותה לשימוש חופשי, גם בסקטור האזרחי. כבר אין צורך קריטי בבקרה הדוקה על האווירה.

למותר לציין כי גם הפעם ההימור היה מוצלח. לפתרון היצירתי שהלך והתגשם היה פוטנציאל גדול להתחבב על האזרחים: הוא אמור לסייע בפתרון האסון הדמוגרפי; הוא מאדיר את עליונותם הלאומנית, וכעת הגיע הדובדבן שבקצפת – הוא מעניק כוח אדם מוצלח לשירות אישי בחינם. שני הצדדים, הארמון והאזרחים, יצאו נשכרים. העברים כמובן כבר אינם צד בענין.¹⁹

כעת, מששלביה הראשוניים של התוכנית הוכתרו בהצלחה על ידי הממשל והם עברו את שלב הבשלות, נפנו היועצים לפתרון אפקטיבי יותר – השמדה. מיעוט האוכלוסייה העברית בכוח הזרוע. אמנם עדיין אי אפשר לשלוח חיילים חמושים; תפנית פתאומית כזו יכולה בהחלט להפוך את הקערה על פיה. ברגע שהמלך שולח גייסות צבאיים לערי גושן הוא הופך במובן חד-משמעי לאויב, אי אפשר לעטוף את זה בשום כיסוי. גם אם הגייסות יישלחו לבתי היולדות ללא נשק כדי להרוג תינוקות ותו לא – גם זה מסוכן מידי למערכת האמון הבסיסית בין שני הלאומים במצרים, זו שעדיין הייתה שברירית. עדיין היה לשלטון מספיק מה להפסיד. אין ברירה אלא לעבוד מבפנים, ובסודיות רבה.

כך אירע ששתי המיילדות הבכירות ביותר על תחום הלידות במצרים זומנו בחשאי לארמון המלוכה. פרעה ציווה אותן להשמיד את העתיד של האומה העברית מיד עם צאתם לאוויר העולם, אפילו קודם פגישתם הראשונה עם אימם יולדתם. הפקודה הסודית ניתנה בצירוף הגבלה מיוחדת: רק את הזכרים להרוג. בנוגע לנקבות יש לנו אינטרס ברור להשאיר אותן; קל יותר, ובוודאי גם כדאי ומשתלם יותר, לשלוט באומה מליאת בנות חלושות.²⁰

גם המזימה הזו לא דמתה להרבה מבצעי השמדה שחווה העם היהודי בתקופות אחרות. היא הייתה ברבריות פחדנית ומסתתרת, מלאת חרדה מפני הבאות, והכשירה כל אמצעי לשימוש המטרה – הסרת הריבוי הדמוגרפי. המיילדות הגיבו לה באמיצות יוצאת דופן, אך לא בשבירת כלים חזיתית. הן דבקו בשיטת ה"סחבת" היעילה, ובפיהן היה תירוץ מן המוכן: היולדות העבריות אינן זקוקות למיילדות בשלב הלידה. הואיל והסודיות חשובה יותר מהתוצאה היבשה של בנים מתים בגלוי, הן לא יכלו לציית לפקודתו המלכותית של פרעה, בזמן שהיולדות כבר החזיקו את ילדיהן בחיקן – במצב כזה היה מתגלה הסוד. דרך פרעה זו הצליחו להימלט מביצוע ההוראה המרושעת. התורה מציינת בהדגשה את יראת האלוקים של המיילדות, היא זו שנדרשה להן למול היראה הטבעית מלפני המלך האדיר פרעה, ובייחוד בקו השפל אליו הגיעה כבר העבדות הלאומית.

חלום הבלהות הכבד ביותר של העברים, התגשם בשנים המאוחרות – בסביבות ב'ת"מ. רופאי המלכות נלאו מלמצוא ארוכה לצרעת הפורחת בגופו המלכותי של פרעה, והרעיון לפרויקט השטני צץ בראשו של המלך. עבדי הארמון ניהלו קו אספקה

יומי במסגרת המיזם. הוא הוביל מאות פעוטות שהועמסו מבתי העברים על עגלות רשמיות, אותן הדהירו הרוכבים היישר אל אגף הרחצה המלכותי בצוען. שם הם נטבחו באכזריות צרופה ובסאדיזם אין קץ, אל תוך קערותיו של הוד מלכותו. מרחץ הדמים התבצע פעמיים ביום, בכל תקופת המחלה של פרעה.²¹

אבל הודות לתודעת העבדות שכבר הושרשה עמוק בזמן ההוא, לגזירה הזו לא הייתה מטרה במיעוט האוכלוסייה כבעבר. כעת הפחד הדמוגרפי כשלעצמו כבר נמוג ונשכח לחלוטין. הגזירה הזו עלתה כמובנת מאליה, והייתה רשע צרוף. ההרגל הברוטאלי אל האבסורד שבעבדות הלאומית חשף את פניו האכזריות. דומה היה כי השנאה והרוע חברו אל השחיתות המוסרית, ומכולם יחד נסחט המיץ העכור ביותר.

תעשיית המוות התפרסמה אצל העברים המבועתים, על ידי שמועות מרחוק שאליהן נלוו גם ניחושים פסימיים. אבל גם הנאיביים שהטילו ספק באמינותן, ובדרך כלל לא היו מאלה שילדיהם נלקחו אל הארמון, לא יכלו לפקפק בבשורות האיוב שזרמו ממתחמי הבנייה. השמועות דיברו על תינוקות שהוכנסו לבנייני הלבנים. עליהן לא יכלו לטעון כי אלה חדשות כוזבות, אם כי גם בהן היו ספקנים שטענו כי מדובר ביוזמות מקומיות של נוגשים על דעת עצמם. אבל כל המהלכים הללו היו מחושבים ואושרו מגבוה.

אפילו הצדקה הייתה לזה, צינית להחריד: הילדים לא מתו לחינם, הם שימשו חומר בנייה לעבודה המוטלת על הוריהם. לפי הדוקטרינה הזו, גורלם של "תינוקות הצרעת" שפר עליהם יותר – הרי דמם נסחט אל האמבטיות הרפואיות של המלך, כחלק אינטגרלי ממילוי התפקיד של עבד. לא השמדה ולא הכחדה היו שם, כי אם החפצה. עם שלם משמש חומר גלם עבור צרכי השליט. לא פלא אם כן, שבעקבות עליית מדרגה זו באה צניחה פסיכולוגית סביב תקוות הישועה מן העבדות. "וַיֵּאָנְחוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל מִן הָעֶבֶדָה, וַיַּעֲקֹבוּ". האנחה בקעה מתוך עומק העבודה, לא רק על אובדנם ההמוני של הילדים. זה האחרון היה בבחינת סמל לשיאו של ביטוי העבדות. כשור לחרישה, כחמור למשא וכמים לרחצה – כך היו העברים בגופם לכל גחמה רגעית מאת המלכות.

העברים עדיין התעקשו באופן רשמי לא להתערות בחיים האזרחיים, אך ברבות הימים המרירים ובהשתרשות הטרגדיה, השמירה הקנאית מכל תערובת תרבותית לא הצליחה להיות הרמטית. פה ושם החלו ביטויים של הניב המצרי להישמע בחוצות ערי העברים, היכן שהתגוררו משפחות העברים שלא שועבדו בבנייה, וגם סגנון הלבוש התעדכן שם לפי זה של אזרחי מצרים.

רזיפי הנשירה הלכו והתעבו, עד שאפילו רוחות אליליות מצאו את דרכן לגושן. בשלבים הראשונים התופעה הייתה מוצנעת ומצומצמת, הפוקרים עדיין לא העזו

להשמיע את כפירתם בתוך עריהם. אבל עם חלוף השנים, שם או חזות עבריים כבר לא תמיד הראו על אמונה מוחלטת בייחוד הבורא. בשלב מאוחר יותר היו כאלה שגם ניתקו את סממניהם החיצוניים מאלה של העם העברי. היה זה ניסיון אימתני שלא קל לעמוד בו. תוך כדי עבדות ועינוי קשים מנשוא, כשאין שום תקוות יציאה בטווח הנראה לעין, להמשיך ולאחוז במסורת האמונה ללא הרהורי כפירה, להאמין שאור ההצלה יביא את סופה של העלטה.

כך הידרדר המצב עוד ועוד, עד שהמוני עברים נמשכו אחרי הסמלים האליליים של מצרים, מובילת הפגאניות העולמית, כמו גם אל מעשי הכשפים והניחושים שפרחו בה. אך פגעים אלה פסחו לחלוטין על כל משפחת לוי, ההוגים שישבו בבתי המדרש ברישיון המלכות ועסקו בלימוד. הם לא נשאו את עול העבודות במתחמי הבנייה, ולא חלה בהם השחיקה ההרסנית שהייתה מנת חלקו של שאר העם. בקרב זרעו של לוי לא נפלט אף אחד מאמונת הייחוד.²²

לפעמים הגיע המצב לכדי זרמים מתריסים גם בתוככי המשפחה. כפי שיש לשער, נערים מתבגרים החלו לנהל ויכוחי אמונה והשקפה עם הוריהם, וההורים שלא פעם נבוכו ורוחם הייתה קצרה מהעול הכבד שעל כתפיהם לא הצליחו לייצב את רחשי ליבם בסערות התקופה. גם בקרב הבנות המתבגרות לא היה המצב שפיר תמיד. המצוקה החינוכית אצל הנוער הלכה והחמירה, והשתלבה עד להכאיב במצוקת המס ובעינוי הגוף מצד גופי האכיפה במצרים.

במקרים רבים הדבר הוביל לחשדות הדדיים בקהילות העברים, מה שלא תרם כמובן למצב הרוח. הנאמנים למסורת היו מבקרים את עמיתיהם בחריפות רבה, אך גם אלה שביקשו לדון אותם לכף זכות מתוך מטרה לשמור על הזהות העברית אצלם, לא יכלו לפתור את מצוקתם. לא היה להם מה לתת מלבד דם, יזע ודמעות.

אבל הדבר שנשמר אצל בני ישראל יותר מכל, ואף התחזק יותר חרף הגזירות, היה טוהר הייחוס. העברים שמרו בקנאות על בנותיהם לבל יתערבו בין תושבי מצרים, דבר שהיה עלול להביא עמו ילדי תערובת. כמה סיבות מרכזיות תרמו לכך. הסיבה הראשונה אך הרופפת, קשורה להבדלי התורשה הגנטית בין שני הלאומים, שהיו תהומיים מכדי לגשר ביניהם. המצרים היו אחיהם של הכושים, שחורי עור, אוכלי שרצים ובעלי מנטאליות שפלה הרבה יותר. לנישואין הדדיים שכאלה אין כל היתכנות להצלחה. אבל רכיב זה לא שמר על כוחו לאורך ימים. כאשר השתרשה יותר העבדות והתלות במצרים, לכבוד התרבותי של העברים כבר לא עמדה הפריבילגיה להיאבק על זוטות שכאלה.²³

שנית, האווירה במצרים הייתה שטופת זימה, וגם מוסד הנישואין לא החזיק מים. המצרים חיו בשלום ובשלווה עם תועבות רבות מתחום הזוגיות, רובן כאלה שאין הקולמוס פולטן ולא הנייר סובלן. אך שמא יעלה בידם להצביע ברמז, כי גסויות נאלחות שהוכשרו בעידן המודרני רק לאחר מאות שנות "נאורות" אתאיסטית, כשתחת

אצטלה של ליברליזם מסתתר האפל שביצרים – תפסו מקום נכבד במצרים הפרעונית מאז ומקדם. ולא עוד, אלא שתופעות אלה התפשטו בעיקר בסמיכות לערי העברים שבארץ גושן, בה היה ריכוז גבוה של האליטות מתוקף היותה מיטב הארץ. בעיני העברים, כמו בעיני כל מי שנפשו יפה, לא היה תיעוב הרסני גדול מזה.²⁴

על כל זאת יש להוסיף את המרירות האיומה שפשתה בקרב העברים אודות המזימה השקופה מבית פרעה: היה זה ברור לכל שהסלקציה המגדרית בהריגת הילדים דוקא ממין זכר, כמו גם בהשלכה אל היאור המאוחרת יותר, מטרתה אינה אלא שליטה בבנות העברים. בעקבות כך שררה שמירה אדוקה מפני לקיחת הבנות גם במשפחות העברים הנושרות, ואכן היה זה מעצור רב-כוח בפני היטמעותם התרבותית. גם אלה שרקמו חברויות אצל אזרחים מצרים בהצדקה שאין זה שיתוף פעולה עם הרודנות הנוראה מבית המלוכה, לא יכלו לאפשר בתוך ביתם התבוללות בין שני העמים. זה היה סדין אדום בעיני כל עברי שבנו הומת – והיו מעטים, אם בכלל, שלא ענו על ההגדרה הזו בדם.²⁵

למרות כל האמור לא היה נראה שיש סיכוי לאיטום מוחלט. בדרך הטבע, מקרי העינוי רבים היו אמורים לגרור אחריהם ילדי תערובת, שיגרמו לחוסר ייחוס אצל העברים, ומכאן להיטמעות כללית לא ארוכה הדרך. אך למרבה ההפתעה, הקנאות האתנית מצד העברים נשאה פרי: במשך כל שנות הגלות, נרשם מקרה אחד בלבד (!) של בת ישראלית שנשואה בידי גבר מצרי, ברשלנות שוגגת, וממנו נולד בן. זהו נתון מדהים, עליו מצביעים המקורות החז"ליים כמי שיש בו להעמיד את כל המבט ההיסטורי על גלות מצרים באור מיוחד.²⁶

וכל כך למה? הנה כי כן, ההגנה על הגזע הצליחה יותר מהשמירה על הפרהסיה של אמונת הייחוד. כי בפן הגולמי, ההתבוללות היא אויבתה המוצהרת של הישות הלאומית, הרבה יותר מזו של התודעה הערכית. התובנה הזו מסייעת להכיר בחשיבות העובדה: גם כשהסיבה לקיום האומה איננה בשעתה היפה ביותר, בכל זאת עצם מהותה – הבסיס האתני – ממשיך להתקיים כצוק איתן. במקרה כזה מובטחת היא כי יבואו לה ימים טובים יותר, בהם דגלה יונף שוב בגאון.

הערות הקדמה

- ¹ סיבת השם ים סוף. מצינו בספר יונה "סוף חבוש לראשי" בהקשר של טביעתו בים. קני סוף היו על גדות הנילוס, אבל אולי על שמם נקרא גם הים השוכן לחופי הארץ.
- ²² כי כולה משקה. בראשית יג, י.
- ארץ כנען עדיפה באיכותה ממצרים. מדרש חז"ל עה"פ וחברון שבע שנים נבנתה לפני צוען מצרים (במדבר יג, כב).
- ³ מה הם הכשפים. הדעה הראשונה היא דעת הרמב"ם הלכות ע"ז סוף פי"א, ובמו"נ ח"ג פל"ז. הדעה השנייה היא דעת הרמב"ן (דברים יח, יט) הרשב"א, הר"ן בדרשותיו דרוש ד' והחינוך במצוה ס"ב. כך סובר גם המהר"ל בגבורות ה'.
- ⁴ עשרה קבין כשפים ירדו לעולם וכו'. גמ' קידושין מ"ט ע"א.
- ⁵ פילוסופיית יוון נובעת מגסות הרוח. ע"פ רמב"ן ויקרא טז, ח.
- יוון היא 'חושך'. מדרש חז"ל, וחושך על פני תהום זו יוון שהחשיכה את עיניהם של ישראל.
- ⁶ תרח עבד ע"ז. יהושע כד, ב.
- ⁷ הנפש אשר עשו בחרן. בראשית יב, ה.
- ⁸ המחלוקת בתיארוך ברית בין הבתרים. בסדר עולם רבה (פ"א) מבואר שהיתה בגיל שבעים לאברהם, ומאז התחיל המנין של ארבע מאות ושלושים שנה, והביאוהו רש"י ורוב מפרשי התורה, כשהרמב"ן מציין שהוא דוחק. במדרש (ב"ר) מבואר שהיתה לאחר מכן כסדר הפרשיות, ואילו מנין ת"ל שנה מתחיל מיציאתו מאור כשדים, וכן נקט הגר"א בהגהותיו לסד"ע.
- ⁹ פלשתים היו צאצאי מצרים. סוף פרשת נח.
- ¹⁰ בא חבקוק והעמידן על אחת. גמ' מכות כ"ד ע"א.
- ¹¹ ארץ מצרים רוויה במים, לעומת כנען היבשה וצמאה למי גשמים. וכן השפעת ההבדל על אופן השגת ה' בארצות הללו. דברים יא, י-יב: "כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים הוא אשר יצאתם משם אשר תזרע את זרעך והשקית בגלגל כגן הירק: והארץ אשר אתם עברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעת למטר השמים תשתה מים: ארץ אשר ה' אלקיך דרש אתה תמיד עיני ה' אלקיך בה מרשית השנה ועד אחרית שנה". וראה שם ברמב"ן.
- ויתכן עוד, שגם זה טמון בעומק נסיעתו של אברהם ארצה הנגב מיד לאחר הפיכת סדום, שהבין שדבר זה מחייבו להתרחק יותר מצביונה של ארץ מצרים הרוויה במים, ונפנה אל ארץ יבשה הצמאה להשגחת גשמים תמידית מאת ה'.
- ¹² מצרים הייתה חייבת קודם השעבוד אך לא נפרע ממנה הקב"ה אלא ע"י ישראל. רש"י פרשת יתרו עה"פ אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים.

הערות פרק 3

- ¹ שישים ושש שנים מתום הרעב עד מות יוסף. החישוב לפי דעת הרמב"ן בפשט המקרא שהרעב נמשך שבע שנים, והמשיך גם לאחר שירדו יעקב ובניו.
- ² כל כסף וזהב שבעולם הגיע למצרים. ראה בגמ' פסחים קי"ט ע"א.
- ³ המצרים כיבדו את יעקב בגלל הברכה שבאה לרגליו. רש"י בראשית נ, ג. ודבריו הם לפי מה שהביא את דברי חז"ל שהרעב פסק מיד כשירד יעקב למצרים, אך הלכנו כאן כדעת הרמב"ן בפשט המקראות שהרעב נמשך שבע שנים כמו שחלם פרעה מראש. והוספנו שלפי זה הכבוד בא על הברכה שבאה בזכות יעקב לאחר תום הרעב, היינו התנהלות החסד והצדק של יוסף שחילצה אותם מהרעב.
- ⁴ יוסף העביר את העם בערים כדי להסיר חרפת הגולים מאחיו. רש"י בראשית מז, כא.
- ⁵ לוי מונה בידי אביו ללמד אמונת הייחוד. רמב"ם פ"א מע"ז.
- ⁶ יעקב ציווה את יוסף שלא יקברהו במצרים מחשש שיעשוהו מצרים עבודה זרה. רש"י בראשית מז, כח, לפי השלישי.
- ⁷ מחנה האבל על יעקב כלל עשרות אלפי אנשים. ראה פרקי דר"א פל"ט.

- ⁸ לאחר מות יעקב התחיל המצב להידרדר. ראה רש"י בראשית מז, כח ובאור החיים שם.
- ⁹ ריבוי על טבעי החל לאחר מות הדור ההוא. פשט הכתובים, אך ריבוי רגיל וטבעי התחיל כבר בחיי יעקב כמ"ש בסוף פרשת ויגש. וראה בכור שור פסחים ו' ע"ב [ומ"ש שם שהריבוי החל לאחר תחילת השעבוד לאו דוקא, דזה נסתר מהפסוק שבתחילה כתיב ובני ישראל פרו וישרצו וגו' שע"ז אחז"ל ששה בכרס אחת, וכשהתחיל השעבוד כתיב וכאשר יענו אותו כן ירבה וגו'].
- ¹⁰ המלכות לא יכלה להשמיד את העברים, והייתה דרושה התחכמות. רמב"ן שמות א, י.
- ¹¹ שושלת חדשה במצרים. ויקם מלך חדש וכו' ובגמ' רב ושמואל חד אמר חדש ממש וכו' והמהר"ל כתב דלכו"ע אינו אותו מלך ממש אלא המשך השושלת, ולמ"ד חדש ממש היינו שושלת אחרת. וידוע שבמצרים העתיקה עיקר המלכויות היו לפי שושלות.
- ¹² הפך לבם לשנוא עמו. מהכתובים הסמוכים משמע שהכתוב מיוחס לקב"ה. אך יצוין שהרד"ק בפ"ה השני מציע לפרש תיבת 'הפך' על לבם, כלומר נהפך לבם.
- ¹³ לא היה ניתן להשמיד את העברים. רמב"ן א, י. [ושם הזכיר שגם למלך החדש הייתה מחויבות לכך שבאו הנה במצוות המלך הראשון. כלומר שלא ידע את יוסף אבל הוראת פרעה הקודם עדיין נחשבת בעיניו].
- ¹⁴ שבט לוי לא השתעבד. מדרש חז"ל הובא ברש"י שמות ה, ד. וברמב"ן שם ביאר שהשאר פרעה לעם את חכמיו ומורי תורתו, כמנהג בכל העמים.
- ¹⁵ הנוגשים המצרים מינו שוטרים עברים תחתיהם. רש"י שמות ה, ו.
- ¹⁶ כל המצרים היו שותפים לעינוי. נחמיה ט, י' ובכל עם ארצו כי ידעת כי הזידו עליהם'.
- ¹⁷ וכאשר יענו אותו כן ירבה. דברי המהר"ל בגבורות ה' פ"ב, ופמ"ג.
- ¹⁸ ויקוצו מפני בני ישראל. כקוצים היו בעיניהם, רש"י מגמ' סוטה י' ע"ב.
- צפיפות. "ואת לחצנו זה הדחק".
- ¹⁹ המצרים הורשו למשול בעברים לקחת עבדים לעצמם. רמב"ן שמות א, יא בפ"ה הראשון, והסביר בכך את הפסוק "ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך" שכתוב לאחר הפסוק "כן ירבה" וגו'. אך לאחריו הביא את דברי חז"ל שהיו עבדים למלך ולא לעבדים ולכן כתב שמצרים הם שרי המס אשר לפרעה. ורצינו לקיים שניהם ולומר שהעם העברי כגוף אחד היה עבד לפרעה המלך, אך פרעה התיר משולחנו לכל עמו למשול בהם לקחת עבדים פרטיים לעצמם, בשביל מה שנאמר קודם לכן "ויקוצו מפני בני ישראל".
- ²⁰ סיפור המיילדות. מבואר בכמה מפרשים ששפרה ופועה היו השרות על כל שאר המיילדות.
- שמות המיילדות ודברי חז"ל בדבר זהותן הושמט, כי הזהות שלהן נדרשת בעיקר כלפי השכר האמור בסוף הענין "ויעש להם בתים", ובמסגרת זו אין הצורך להיכנס לנושא זה.
- ²¹ פרעה נצטרע והיה שוחט תינוקות עברים לרחוץ בדמם. רש"י עה"פ וימת מלך מצרים ויאנחו וגו'.
- ²² מעולם לא עבד שבט לוי ע"ז. רמב"ם פ"א מע"ז.
- ²³ המצרים מכוערים ושחורים. ראה רש"י תחילת לך לך עה"פ הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את. אוכלי שרצים. ראה רש"י ס"פ שמיני, ובדבריו ב"מ ס"א ע"ב. ובמהר"ל פמ"ה.
- ²⁴ המצרים שטופי זימה. ויקרא יח, ג' כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו', ובמדרשים ובמפרשים שם, ואותו מקום שישבו בו ישראל מקולקל מן הכל. וכיצד היו עושים וכו'. כמו כן בפרשת לך לך אמר פרעה לאברהם הנה אשתך קח ולך, ראה רש"י שם.
- ²⁵ המצרים החיו את הבנות העבריות למטרות זימה. הרמב"ן בפרשת לך לך.
- ²⁶ מקרה אחד בלבד של טומאת ישראלית בידי מצרי. רש"י ויקרא כד, יא. ומקורו במדרש שיה"ש עה"פ גן נעול וגו'. לכאורה יש מקום לומר שלא נמנעו לחלוטין מקרי אונס של "קרקע עולם", אלא רק שלא היו בנות ישראל זונות ברצון, וכ"מ קצת ברש"י הנ"ל, ועוד י"ל דעכ"פ לא ילדו מאותם מקרים בני תערוכת. וצ"ת.